

193728

3242

A TOLDI-TRILOGIA

SZÉPTANI MÉLTATÁS

IRTA

VINCZE JÓZSEF

K. R. T.

KOLOZSVÁRT

NYOMATOTT AJTAI K. ALBERT KÖNYVSAJTÓJÁN

1897.

ESTER

Irodalmunk a XIX. században gyökeres átalakúláson ment keresztül, míg eljutott addig a pontig, a hol már méltán tartott számot a nemzeti névre. Különböző iskolák más és más irányban és terjedelemben fogadják be a költészet ágaiba a nemzetit és népiest, hogy utoljára a kettőt egybe olvasztva, művészi színvonalon juttassanak az új elemnek méltó helyet irodalmunkban. Ennek a nagy átalakulásnak csiráit nem kell a messze múltban keresnünk. Csak a század első évtizedeire tekintsünk vissza, hogy onnan kiindulva, a fejlődést főbb pontokban érintve, eljussunk addig az évtizedig, mikor Petőfiben és Aranyban diadalát üli a művészire emelt népies.

Századunk első évtizede vésztojósló csendben folyt le, a régi eszmék elvesztették jelentőségüket, újak nem akadtak. Mintha csak kiapadt volna az élet forrása, semmi lelkesedés sem hatotta át a nemzet fiait. De mégis, az országban elszórva működik néhány férfiú, tanulmányozzák a művelt nyugot irodalmát, át akarják ültetni az antik költészet szépségeit az újítás lázában égő nyelvbe. Művelik a költészetet, hogy a magyarnak tegyenek vele szolgálatot, de azért nemzeti helyett általános emberit énekelnek meg. Kisfaludy Károly köre támadja meg ezt a buzgóságában téves irányt, képet mutat nekik a magyar társadalom középosztályából, megszólaltatja előttük a népet, de Vörösmartyig kell várnia, hogy a diadal teljes legyen.¹

Mikor az 1825-iki országgyűlés meghozza a nemzet jogainak alkotmányos biztosítását, mikor a tanítás ügye a magyar nyelvvel

¹ Kemény Zs.: Tanulmányai. Pest. 1870.

együtt szót kér a gyűléseken, Széchenyi megveti annak az intézetnek alapját, a honnan kiindul majd az újonan alkotott nyelvgyámoltása. Vörösmarty magas szárnyalású költészete a szómetszsimá, válogatott, feszes nyelvet eldobta, helyébe merész röptű, költői nyelvet teremt, a mely a lágyságot és az erőt egyesíti, kifejezéseiben színez, nem veti meg a népies fordulatokat, felhasználja a tájszólásokat s a mikor a régi nyelvet feleleveníti, az újítást sem idegenkedik.

Vörösmarty korának viszonyaihoz képest az éposznak adta életet. Hasonlíthatlanul magasra emelte ezt a műfajt, de látnia kellett, hogy száll le delelő pontjáról. Miután az éposz felkelte a nemzetet, a dráma lépett föl, hogy a törekvő és vállalkozó korának erejét megacéloítsa s a küzdő elé a célt eszményi tisztaságban tűzze ki. Az éposz veszíteni kezd erejéből, mert Vörösmarty követőinél már nem történetet, hanem élő emlékektől kevéssé gyámoltott anyagot zeng. Eltűnik, hogy még egyszer más körbe felemelkedjék, de gondolatokkal és a képzelődés kincseivel megakart nyelvet hagy örökségül. Hanem még nem tudják ezt a kincset gyümölcsötzetően használni, a költők idegen világgal állottak szellemi összeköttetésben, honnan a gondolatok, gondolatformák vándormadarakként szállottak hozzájuk. A klasszikai gondolatok és minták biztosítanak ugyan szabályos, nyelvtanilag hű és tiszta kifejezéseket, de a szellem ahhoz a nemzethez tér életért, a melynek nyelvét a latinon kívül jóformán egyedül használta: értem a németet.¹ Csokonai óta a népnek nincs költője, a népnek életéből meríteni anyagot annyi, mint lealjasítani a költészetet. Ennek az időszaknak egyik szemlélője² aggódva veszi észre, hogy a míg éposz volt, a líra is szebben zengett. A líra hanyatlásának okát, költőink hiányos képzettségében, zavart ismeretkörében, korlátolt gondolkozásában látja s mindennek szülő oka, hogy a grammatikai osztályok végeztével már költőnek csapnak fel. Mindenek fölött utánzó. Költeményük untató következetességgel az ármány, szerelem és haza körül forog, így verseikben semmi új, meglepő eszme nem található, inkább a külalakot csiszolgatják, homályos, érthetetlen

¹ Eötvös bírálata Petőfiről és Erdélyi: Pályák és Pálmák.

² Bango P. A korszerű epos. Kisf. T. É. 1845.

szóvirágokat, finom érzelgest visznek be költészetükbe.¹ A félre ismert lángelme Byron világfájdalmát, Uhland szentimentális érzélgösségét a pillanatig tartó tapsviharéért követi.

Fordúlnak ugyan a nép felé is, de ennek édes-kevés a haszna. A helyett hogy tanulmányoznák a nép lelki világát, találomra kikapkodják a népelet legsötétebb jeleneteit, csupa zsványbanda, szegény legény kerül a toll alá, vagy a mindenütt rászedett, együgyűségében urai segítségéért rimázkodó nép.

A pajtáskodó kritika csak ápolta ezt a félszeg irányt. A helyett, hogy tanútságosan megbírálták volna az író, elhalmozzák dicséretekkel, hogy elfogyjon a verskötete, vagy ha meg is bírálják, francia, német, olasz szemmel nézik a tárgyakat. Jellemző megromlott ízlésükre, hogy a természetes egyszerűt hibának nézik, kárhoytatják az író, ha úgy mer érezni, mint a szíve sugja. Különösen a népies behozatalától féltik a költészetet s Petőfit, mint ennek az iránynak előharcosát, halálra üldözik. Valódi fertálymágnás dölyfösséggel viselkedik irányában Petricsevich Horvát Lázár Honderúje. Ez a lap puhítá legjobban az ízlést, mikor a magyar társas élet finomítására törekedett. Az előkelő szalonok kedveltje »az etiquette lett lithurgiája, a szalon az oltára s durvaságnak tartott — saját polemiáin kívül — minden erős hangot.«² Mikor a kor demokrata iránya, a jobbágyság felszabadítására törekvő mozgalmak a nép felé terelték mindinkább a figyelmet, ennek a szobai költészetnek fulánkja akkor kezdte az új irány legnagyobb költőjét mérgének teljes erejével szurkálni. A népízlés és erkölcs megtámadását látják minden egyes sorában, merészebb hangja tigrisköltészet, természetessége pongyolaság, egyszerűsége lelki burján, csárdai tempó.³ Míg Vörösmarty örömtől ragyogó arczzal hirdeti fényes reményeit, míg Petőfi dalait csakhamar zengi a nép, addig folyton hangzik más oldalon a vád: a puszták és a csárdák félvadságában sinylő embereinknek nyersen durva szójarást hozzuk-e be a magyar művészet szent csarnokába? János vitéze eléggé untató népmese, a melyet a testileg és szellemileg kisedek nagy örömmel olvashatnak, de a műveltebb osztály eldobja azt, mert sem

¹ Pesti Divatlap. 1845.

² Vadnai K.: Frankenburg emlékezete. Föv. L. 1887.

³ Életképek 1845, 1846. évf.

oktatás, sem mulatság nincs benne, nyers előadású mű, a falu házánál, a csapszékben és fonószobákban marad kedves olvasmány.

Csakhogy a Kisfaludy-Társaság már a népköltés felé terelte a figyelmet, a józan kritika méltányoló elismerésével találkozik Petőfi és Tompa költészete. Felismerik a nemzeti költészet megteremtésének szükségességét, megjelölik ennek megifjító forrását, a népiest, mert csak a nép tartá fenn legépebben eredeti típusát. A költészetnek haladását figyelemmel kísérő nagy gondolkodók megadják a helyes irányát: Ki kell fürkészni a magyar objektív népies költészet elemeit, melyek az egyetemes nemzeti költészetre hatást gyakorolhatnak. Mellőzni kell az alakiasságot, a mi Kazinczy óta az irodalom fejlődésének átkos gátja. Le kell szállani a semmi idegentől meg nem vesztegetett néphez, a nép belső szellemét kell kifürkészni és a szellem világába emelni. »Több férfiaságot, ki nem érzi kebelében a teremtő istent, ne erőltesse azt, az idő józanabbul is használható!« Egyúttal iparkodnak a méltányos kritika határait is körvonalazni. Mindenekelőtt legyen benne kozmopolitizmus, az autokrácia ideje lejárt, szakítson a külföld mintáival s a mi fő, az irodalmi meggyőződést ne terelje az ellenkező útra.

Aranynak a kora magában hordozta a nemzetiségnek sok oldalról fölkarolt eszméjét s ez a vezéreszme sokkal termékenyítőbben hatott az époszra, mint bármely más műfajra. Megjelent Toldi, mint az epikus költészet egyik remeke. Jól eső kép a múltból, az ősi dicsőség felelevenítése, mikor a magyar nemzet teljes erejével bocsátkozik a küzdelembe jogainak érvényesítéseért. Az éposz Aranynál ismét felelevenült, de fölvette magába a népköltészet maradványainak naiv hangját, természetes fölfogását. A nemzeti versidomban, a magyar alakok cselekvésében saját magát látja a nemzet, szívéhez szóló beszédet hall. A mint Petőfi a lírában, úgy Arany az epikában alkotott új korszakot. Az új idők is nagyon alkalmasnak bizonyultak ennek az iránynak a fejlesztésére, de egyúttal túlságba vitelére is. A megnemesített népies elem Petőfi, Arany, Tompa kezében a nemzeti költészetet megteremtette. Mikor a rövid ideig tartó fényes napokra a nagy nemzeti csapás váratlanul bekövetkezett, a költőnek lehetett csak burkolt szavakban és mégis mindenki előtt világosan szólania. A lira virágzásnak indult, de ott volt mellette a burján is. A germanizálással szemben a hazafiak

és honleányok kimondották: »Pártoljuk az irodalmat!« s az irodalom, mint az elkényeztetett gyermek, csakhamar követelőzni kezdett. A »fiatal óriások« vidékieskedése, ízléstelen szilajsága és salangos czifrázkodása bitorolta Petőfi örökét. A mint óvni kellett a nemzetet az idegen erőszaktól, nem kevésbbé féltették saját hibáitól is. Meg kellett szabadítani az önámítástól, a túlzástól, nyegleségtől, a mi jellemének elfajulását vontá volna maga után. Összeállott egy irodalmi kör, a mely kezdve a Szépirodalmi Lapok hasábjain, folytatva a Pesti Napló, majd a Budapesti Hirlap tárcza rovatában s utoljára a Csengery Szemléjében és Arany heti lapjaiban orvosolni kezdte az irodalom sebeit. Mikor a nemzeti nyelvet védték, örködték a magyar józan ész fölött is. Az ízlést kapcsolatosan vették az erkölcsessel és helyes gondolkodással s amaz ezekért nem engedték elfajulni. A költészetet ugyanis a jövő politikájának előpostájául tekintették s ezért inkább kihívták maguk ellen a hazafiatlanság vádját egy-egy lángész félreismerésével, mintsem a szép szabályaival alkudjanak meg.¹ Mintha csak hozzáfűződött volna annak a mesék világába veszett magyar daliának a története ehhez a meg-megújuló irodalmi küzdelemhez, ismét megjelenik Toldi. Az agg hős Estéje a borongós hangulatú világhoz illő olvasmány volt, az olvasóközönség nem remélt örömmel kapott utánna, hogy ebben a könyvben is megannyi gyöngysorát lássa az igazi nemzeti költőnek. Arany költői munkássága úgy az epika, mint a líra terén is művészi színvonalon álló alkotásokkal vezérelte a jó ízlést s a külföld remekeinek átültetésével irányadó példákat nyújtott költőink kezébe.

Toldinak a meséje Arany alkotó kezében irodalmunknak büszkesége és nemzeti költészetünk fejlődésének tanúja. Megjelenése mindig váratlan volt, az első Toldi a szerény szalontai jegyzőtette ismeretessé, az utolsó pedig megóvta az agg költő kétségbe vont erejét. Új elvek és nézetek kerültek ismét felszínre. Mikor a megfeszített küzdelem áthajolt a nyugalmasabb munkába, a szemlélődés újra az általános felé terelte a költők tekintetét. A röpke alkotások ideje köszöntött be, a mely megelégszik a szív egyetlen lobbanásával, hogy ezután ismét új tárgyra vigye olvasóit. A könnyedség és könnyűség váltak vezérlő elveinkké, a mi nem

¹ Salamon Ferencz: Irodalmi Tanúlmányok. Budapest 1889.

enged okoskodni, csak vágtatva keres élvezetet. Idegen jelenség gyanánt látjuk a lovagkor hőseit, Toldit, a mai sietős világban. Ismeretlen az époszi előadás hangja, szokatlan a jellemzés módja, nem olyan megkapó a mese szövevénye, mint a rövidebb lélekzetű divatos regényeké. De ha kétségbe is vonták a közönség türelmét a színezés, a jellemrajzolás, a nyelv, verselés s a részletek kellő megfigyelésében, jól eső csalódás volt az agg költőnek a nemzet üdvözlő szava s nemzetének a várva várt s már feledésbe ment Toldi Szerelme, mint egyetlen trilogiánk kiegészítője.¹

Nagy vonásokban vetettük papírra annak a kornak a képét, melyben irodalmi alkotásaink legszebbike megjelent. A múltba kellett visszatérnünk, hogy megállapíthassuk a műforma értékének nagy jelentőségét s korának irodalmi küzdelmeit helyenkint részletesebben szemléltük, hogy hangjának és nyelvének fejlődését a multhoz viszonyítva, haladását annál világosabban láthassuk. Mert a Toldi trilogia nemcsak műértékéért becses a vizsgálódó szemében, jelentős irodalmi viszonyaiban is. Különböző irányok harczában határköként áll, majd irányadó példakép gyanánt szerepel a műformák s az irodalom újabb elveinek elméleti tisztázásában, majd pedig a kor viszonyok hatása alatt nyervén életet, bizonyos politikai vonatkozásokat, nemzeti eszmeáramlatokat hirdet a sorok között.

A Kisfaludy Társaság 1846-ban hirdetett pályatételei világosan kimondották, hogy a nemzet múltjából merítsenek anyagot a pályázók. A nemzeti irány megjelölése határozottan serkentette Aranynek epikus hajlamát, hogy megnyilatkozván költői rátermettsége, bebizonyítsa az éposznak jogosúltságát a léthez. Az éposznak nagy jelentőségét korának vezéreszméjéből teljesen megértette. Mert az éposznak csak ott lehet talaja, a hol a nemzetiség és a létnek kérdése nagy küzdelmet idéz elő; ez a küzdelem pedig a nemzet jellemének arról az életrealitáságáról győzi meg a költőt, a melybe fogózva hivatást képes érezni, hogy ő mutasson a dicső múltra, mely a jövőre buzdíthat. Aranyt is épen ez a költői irányelve utalta ennek a nemzeti múltnak a feldolgozására. Ösztönszerű vizsgáló tehetségével megértette, hogy a fölfelé törekvő porfiú és

¹ Arany János és Csengery Antal. Főv. L. 1887.

a tespedés jármát lerázó nemzet között megvan a hasonlóság. Érezte, hogy nem ábrándképet kell nyújtania nemzetének, hanem a történeten nyugvó valóságot, mert »a költő csak akkor alkothat szabadon, ha a valót veszi alapúl, s a legvalóbb reá nézve saját nemzetének, népének eszméletköre: ez azután a hid, a szoros kapocs közte és nemzete közt, ez hatásának biztosítéka, ez az oklevél, hogy ő nemzetének költője.«¹ Kiválasztotta tehát az Ilosvai nyújtotta anyagot, melyről ő még csak érzi, hogy »a kemény férfiú Nagy Lajos korában élt, s e hitnek sokat köszönhetünk.«² Másrészt azonban megértette, hogy az éposznak csak más irány mellett van jogosultsága korunkban: »Költeni és igaz maradni, ez volt a jelszava, ez a föladat, melynek megoldásától függ a költői siker«. Nemzetének tősgyökeres jellemvonásait a népnél találja, anyagát a nemzet múltjából meríti, tehát olyan alakban is óhajtja a valótól ellesett vonásokat megérezkíteni, a mely műalak közelebb áll a néphez. Általában nem a műéposz vezette, hanem azok a tejjel-mézzel folyó költemények, a homéri alkotások, melyekben az egyszerűség a költői fenséggel párosúl. A népies irány művelésében kötelességet is látott: »Nekem a szép, szép minden alakban. — Igy ír Pákhoz.³ — Hogy inkább a népiest mívelem: oka hajlam, ismerése saját erőmnek, s talán némi principium is. Mert azt hiszem, hogy a mely népnek nem volt, nincs gazdag népköltészete: annak nem lesz önálló nemzeti költészete, hanem mások hulladékain fog élösködni, mint Róma a Hellászen: Virgilje lehet legfőlebb: de Homérja soha«. A nép százados alkotásában több realizmust és igazabb idealizmust sejtett, mint a költő pusztá egyéni alkotásában. Ennek következtében behozza a népköltészet maradványainak naiv hangját és fölfogását. Elveti az éposz külső czafrangjait, el a szónoklatot és a lírai ömledezéseket. Annál több gondot fordít a cselekvény és jellemrajz művészi összejátszására. Mindenek fölött pedig arra törekszik, hogy a nemzet magára ismerjen, a hősben saját szíve lüktetését hallja.

Aranynak tárgyválasztását nagyban befolyásolta egyéni természet, neveltetése és életkörülményei is. Öreg szülőknek késő

¹ Gregus: Arany János kisebb költ. Pesti Napló 1884.

² Kemény Zs. Tanulmányok.

³ A. J. Levelei 1853. febr. 6.

gyermeke volt, a kinek játszótársa nem akadt a család köréből. Magára hagyatva, korán álmodozó, magába mélyedő természet vált sajátjává. Vallásos szülőinek rendes olvasmánya, a biblia, megteremtette lelkének komoly hangulatát. A mestergerendáról előkerülő ponyvatermékek megismertetik vele a nép kedves meséit. A régi írók olvasásával elsajátítja a századok kincsét magába ölelő nyelvet, el ennek a tárgynak előadása módját. Ezen kívül a múltra irányítja figyelmét városkájának légköre is. Nagy-Szalontán áll a Csonka torony, annak a Toldi-féle várnak a maradványa, melyet 1620 körül alapítottak a szalontai hajduk. Ezeknek a zsibongó emléke életet nyer a Kisfaludy Társaság pályázatán jutalmat nyert Toldiban.

Ilosvainak anyagát átalakítja népszerű, vonzó mesévé. A paraszt öcs helyét a nagyra törő, de mellözött Miklós váltja fel. A szigorú bátya önző, fukar emberré válik; a népies mese alakjait a jó édes anya, a hű szolga teljesen keresztül vitt képe egészítik ki, a kik befejezett cselekvényt nyújtanak a vitéz Nagy Lajos idejéből. Ilosvai a krónikás hűségével születésétől fogva elmeséli Miklósnak életét, hogy ereje és vitézségének emlékét átadja az utókornak. Ezért elmeséli, hogy emelget malomköveket, mint veti a rúdat kétannyira, mint a Budáról haza jött György szolgálói. Meg is öli egyik szolgáját, a miért a bátya búslakodik, de megbocsát öccsének. Megmutatja az útát Laczfának. Ismét gyilkosságba keveredve, bújdosásnak ered, — Budára jut, a hol bikát fékez meg. A mészárosok szolgálatából a király konyhájára, majd nagy erejével figyelmet keltve, vitézei közé kerül. Anyja a hitös szolga útján kenyérben száz aranyat juttat neki. Majd egy özvegy asszony két fiát megboszulandó, megöli a cseh vitézt, a miért a király fejéhez választja vitéznek.

Ezt az eseménycsoportot az okszerűség alapján egymástól feltételezve kedves mesében adta elő Arany. A szokatlan hang és alak, a vonzó mese, a népies nyelv magára vont a figyelmet és a szerzőnek a dícséreték árját nyújtotta. Csak egyet idézzünk, Eötvösét: »Toldiért mindent szívesen odaadnék, a mit életemben irtam és írni fogok«. A jól eső elismerés a költőt ismételten buzdította tollának fölvevésére s az Ilosvai anyaghoz nyúlva, bekap Toldi Estéjének megírásába, melyről már 1847 május 27-én írja

Petőfinek: »Egy Toldit akarok még írni, Toldi Estéjét s ezt neked akartam dedicálni hiúságból, büszkeségből«. ¹

Petőfi még olvasta a kéziratot, de az olvasó közönség csak 1854-ben részesült a mű nyújtotta gyönyörűségben. A Budára áttett német-ujhelyi párviadalt éneкли meg Ilosvai után. A cselekvény kezdetét az otthon marasztott Toldi duzzogása kezdi meg, középpontja a párviadal, befejezője Toldi halála, mint az apródok gúnyos dalán felkeltett haragjának kifolyása. Arany félt is a közönség kezébe adni ezt a költeményt, a hideg fogadtatás már előre kétségbe ejtette s kellemesen csalódott. Ennek a hatása alatt írja Tompához: »Aztán megvallom ilyen fogadtatást sem vártam. Mert az első Toldi fogadtatására igen sokat tett az újság, a democratia felé gravitáló közszellem: most már futunk a népiestől, vagy attól, a mit annak szoktak nevezni«. ²

Ezzel már jóformán ki is merítette az Ilosvai anyagot s befejezettnek tekintette munkáját. Nem úgy a közönség. Petőfi már 1848 ápr. 18-án írt levelében felszólítja Aranyt a munka folytatására: »Legelőször is kapj belé ismét Toldiba; ha már a fejét és a lábát megcsináltad, kötelességed a derekát is megcsinálni, különben vétkezel isten és ember ellen. — S azután jóízűen hozzáteszi: Ha így bevégezed Toldit, Homér és Ossián szerencsésének fogja tartani, ha kezet fogsz velök«. Arany aggodalomba esett ezen a fölvetett terven, aggasztotta a történelmi anyag hiánya, ³ Toldijának végső versszaka. Félt, hogy a második rész a művelt olvasó közönség tetszését elveszíti, mert »a formától nem fogja látni a tartalmat«. ⁴ Csakhogy békét nem hagytak a költőnek. A mint maga is megemlíti önéletrésésében, a veterán Szemere Pál buzdító szavaira neki fogott az írásnak s a Daliás Idők cím alatt néhány énekig vitte. 1863 őszén »Buda halála« bevégeztével elővette e töredéket és kisebb igényű verses regény keretében igyekezett előadni eseményét. Ebből a Losonczi Phoenixben az első, a Szépirodalmi Figyelőben a második (1862) és (1863) a harmadik

¹ Arany János és Petőfi Sándor levelezése.

² Arany levele Tompához 1854. nov.

³ L. Toldyhoz írt levelét 1851. ápr. 28.

⁴ A. Tompához 1833. jún. 28.

ének a Koszorúban jelent meg.¹ Végre 1874 után »ad pristinum amorem« térve, 1879-ben Toldi Szerelme alatt megjelent a második és egyúttal befejező rész.

Ennek a tárgyát Ilosvai nagyon szűkösen szolgáltatta. A prágai kalandot, a sírrablást nem tarthatta méltónak arra, hogy e körül fűzze a hős életének derekát. Rajzolja tehát szerencsétlen szerelmét, a melybe a történet nyomán több mellékeseményt olvaszt.

Igy születik meg Ilosvai Selymes Péternek száraz krónikájából a magyar nemzeti irodalom egyetlen trilogiája s gyöngyeinek legértékesebbike.

A Toldi mondának feldolgozása a hősnek három életszakát rajzolja. Mivel Toldinak életét erős folytonosságban és összefüggésben tünteti föl, a mesének főhőse mindig ugyanaz marad, a mi egyik kelléke a trilogikus alkotásoknak. A jellemzésnél iparkodunk kimutatni, hogy a hősnek jellemében mennyire törekszik fokozatosan következetes lenni. Ráfogunk térni a munkának egyik jelességére, a cselekvénynek és a jellemnek bámulatos egyöntetűségére, a mi szintén arra az eredményre vezet, hogy úgy az egyes részek önmagukban, valamint az egészhez való viszonyukban kapcsolatot alkotnak.

A trilogiának három részét tartalmi összefüggésben a Toldival kell megkezdennünk, második a Toldi Szerelme és a végső rész Toldi Estéje.

A Toldiban a tárgy egységét könnyebb volt megtartania, mert a főhősnek viszontagságai nagyon is egymásból folyók. Gyilkosságát követő bujdosások után Budára jutva, megnyeri a király kegyelmét.

Ehhez az első részhez sokkal nehezebb volt elkészíteni a másodikat, mert veszélyeztette a főhős jellem-egységét az első résznek befejező éneke, a hol világosan kimondotta a költő:

»Szívét nem bántá még nyila szerelemnek,
Nem is lőn asszonynyal tartós barátsága,
Azután sem lépett soha házasságra«.

¹ Az 1865. év Arany kedélyét elkeseríti, élet és munkakedve nem engedi, hogy önálló munkát alkosson, csak fordítgat.

Bocsássuk előre, hogy az első részt népies elbeszélésnek tartotta a költő, melyhez a második rész romantikus époszként fűződött volna. A költőnek szüksége volt a szerelmet behoznia ebbe a részbe, mert a mesének bonyodalmát szükségszerűen csak ez idézhette elő. Csakhogy a veszélyes pont örökösen kísértette: Nem is lőn asszonygyal tartós barátsága. Iparkodott a boldogtalan szerelemmel elhárítani ezt a főakadályt, bár ennek az árán is megmaradt bizonyos ellenmondás úgy a bevezető, valamint a befejező rész között. A műfaj természetének sem kedvezett a boldogtalan szerelem, azért megkísérlette a hős szerelmét valamely nagyobb történeti esemény megéneklésében epizódul feltüntetni. A költő tervének meghiúsultát legjobban bizonyíthatja a Daliás Idők félben hagyása. Végre is a tárgy egységét áldozta föl, midőn a két nápolyi hadjáratot egybe olvasztotta s hol ennek a résznek, hol Toldi szerelmének előtérbe hozatalával csökkent a főtárgy iránt való érdeklődésünket.

Míthogy a második rész Toldinak szerelmével foglalkozik és Toldinak Estéjében ennek a szerelemnek visszhangja sincs, már az összekötés veszélyeztetve van ezen a részen. Legfőlebb a hangulat természetes következménye a második résznek.

Toldi Estéje Toldinak volt a folytatása és a vele való összeköttetése is természetesebb, mint Toldi Szerelmével. Ugyanazt az anyagot éneklí meg, mint az első részben, csak a hangulatnak művészi változata felejteti el velünk a tárgy ismétlését. Ezzel az ismétléssel kör alakban visszatér kezdő pontjához s befejezve hősenek életét, teljes a trilogia tárgya.

A három résznek szerves összezatolását a költő a cselekvény szálainak át- meg átfonódásával, az indító okok sorrendben való alkalmazásával éri el. Ezt az eljárást a cselekvényben bővebben taglaljuk. Mind a mellett más úton-módon is iparkodik az egymásutánt természetszerűvé tenni. Nagy segítségére vannak ebben az epizódok, a történet mellékalakjai kisebb jelentőségű életének fokozatos bemutatása. A két Bencze egyaránt ismerősünk. Az apa kíséri fiatal gazdáját bujdosásában, majd a kalandozások korában az apa otthon marad és fia váltja fel helyét. Mikor már válni készülünk az egész történettől, találkozzunk régi ismerősünkkel Benczével, az igaz, hogy hihetetlen gyorsasággal megöregedett, talán kétkednék is azonosságában, ha az öreg Benedeket nem említené.

Toldi György eltűnik a szemünk elől, de emléke fenmarad. Meghalljuk, hogy a vadkan összetépte Györgyöt, azért Toldiné lemegy Nagyfaluba, hogy az ősi vagyon el ne kallódjék. Ismerjük Ilosvainak a sorát: »Idő telvén, Toldi György megházasodék«. Ezen az alapon a Toldi család György részéről Anikóban új tagot nyer, a kinek szilaj elevensége felébreszti bennünk apjának emlékét. Ne említsük Toldinak budai kis házát, a hol Anikó átöltözik a zarándok útra, a hol Toldi meghúzódik diadalmenete után. Nem teszi-e el Toldi barátcsuklyáját, hogy az olaszt, mint barát győzze le? Valamennyit azonban túlhaladja a jó anyának hatása, a ki életében mindig kíséri fiát, halálában pedig emlékével óvja. Nincs-e ott Lajos királynak alakja, a ki majd pártfogója, majd haragos ura, utoljára szerető barátja Toldinak? Csakhogy az ő alakja magasabb értékű eseményeket hordoz, a melyekről bővebben megemlékezhetünk. Toldi legyőzi a cseh vitézt s leányának boszúállása mily természetes következménye ennek a párbajnak s eredményében milyen végzetes! Az agg Toldi felháborodik az apródok gúnyolódó dala miatt, nem természetes-e az agg embernek tiltakozása, melylyel multját védi meg, hiszen féktelen kitörése miatt anyja elől pírulva menekül s most meg az ő nevét s felültetését dalban örökítik meg!

Ezek az apróbb szálacsokkák annyira át- meg áthálózzák a főtörténetet hogy a nagyobb hézagok, tárgy megakasztások, ezeknek a révén eltűnnek.

A trilogiának egysége feltételezi a hangulatnak egységét is. Ennek a kérdésnek a fejtegetésénél bocsássuk előre, hogy Arany-
nak öntudatos epikus művészete költeménye tárgyának megfelelően más és más hangot alkalmaz.

A fölfelé törekvő Toldi Miklós olyan, mint a mosolygó, életet keltő nap. Az ismeretlenség ködéből bontakozik ki, lerázza magáról a hátráltató viszonyok jármát. Ennek a költeménynek az egész kerete, lefolyása egybevág hősének magasra törekvő vágyaival. Falusias, a tündöklő nap fényében uszó tájék; hősünkkel a delelő nap tüzes sugarai alatt találkozunk, csak a fiatal Toldi vágyainak láza pörzsölőbb, mint a magyar alföld déli napja. A bujdosóba indult fiút a vészterhes felhők takarják. Neki oltalom, György embereinek halál. A fekete felhőkkel együtt eltűnnek Miklós jövőjét

gátoló rossz akaratú tervek, a tündöklő nap kíséri útjában, a leáldozó nap búcsúfénye mellett jelenik meg Budán. Viadalának reggelén a rózsaujjú hajnal üdvözli, az ifjú hős bámulására a nap is megáll az ég szélén, majd tanúja lesz annak a nagy győzelemnek, e hol a fiatal levante sokszoros szavát beváltja, királyának kegyelmét nyeri meg. A magyar népnek egyszerű fiai töltik be az események színterét, a király is ragyogó jelenség a maga ifjúságában. Toldi költőjének az ege is ilyen derült, az egyszerű jegyző előtt nyitva áll az ismeretlen mező, a hova szívének nemes vágyaival köszönt be. A magyar nemzetnek fiaiban is az újítások hevesebb vére lüktet, a nagy mozgalmak előérzetével tele a levegő, mindenfelé erős, ifjú élet árad. Ez a hangulat lengi át az ifjú Toldinak törekvését zengő költeményt.

A második rész az életnek abba a korába vezet, a hol fennen járó remények és fájdalmas kiábrándulások, magasztos eszményképek és az életnek sivársága úgy váltogatják fel egymást, mint a szeszélyes idő borús és napfényes szakai. A költeménynek hármas rétege is megkívánja a hangulatnak változását. A lovagkori kalandok élénk, részletező festése napfényes szaka a történetnek. Az olasz hadjáratok epikus nyugalommal megalkotott képe bizonyos egykedvűségnek az érzését kelti olvasójában. Történeti vonatkozások, helyekhez fűződő mondák majd a mesék világába, majd a magyar előidőknek regényes körébe vezetve, jólesően felváltják a hadjáratnak egyhangúságát. Piroska és Toldi szerencsétlen szerelme a legnemesebb hangot fakasztja, nem is csoda, mert a költő szívének sebei szakadtak fel, mikor az emlékek hatalma alatt annak a komoly leánynak az életét rajzolja. Ennek a résznek a hangulata legmegkapóbb, mert szívből fakadt, szívhez szól. Az elemző, mély, egyéni fájdalomtól áthatott rész épen oly természeteszerű, akárcsak a küzdésre hívatott fiatal erőnek derűs világa. A kibékülésnek megnyugtató hangját nem találjuk meg a hős lelki világában, hisz a lélek csak elzsibbadt, elézértelenedett a fájdalom nyomása következtében. Anikó és a kobzos boldogsága, anyjának öröme, királyának boldog szerelme megaranyozzák hazatértét, de a szíve hánykolódik az ellentétes érzelmek hatása alatt. A költő fájdalmát is csitította az idő, azonban képtelen volt teljesen meg-orvosolni, csak beheggedtek, de nem gyógyultak meg szívének

sebei. Fájdalom a boldogságnak egyik alkatrésze, a fájdalom elpihen s az újra élvezett nyugalom kárpótlást nyújt a régi szenvedésekért.

Ezekkel az érzelmekkel búcsúzunk el Toldi Szerelmétől és a befejező részben ennek a hangulatnak a folytatását találjuk. Az igaz, hogy szó sincs itt a szerelem emlékéről, de a meghasonlásnak hangja úgy összevág azzal a félig kibékült léleknek életével. Az idő kerítette hatalmába, egyedül áll, minden pusztulásnak indult körötte, a régi dicsőségnek emléke kísérti csak, a napfényes idő után az ősz hidege köszöntött be, a lélek itthagyni készül a sivár sárلاكot, szerettei után költözik. A költőnek egyéni érzelmei nem kísérik hősét, csak a magasból szemléli a fáradt léleknek vergődését, a mikor még egyre óhajt ragyogni, a napfényben elkésett lepkeként sütkérezni. Alakját a fájdalom árnyéka veszi körül, de kiengesztel bennünket az elmulás általános törvénye. Erölködése a világ rendjével szemben kisszerű, humoros, de hivatásának nagysága utoljára is megható. A humornak pazar ereje ömlik el a jó öreg szolgának akarhatnámságán, a kapusnak együgyűségén, mint az időtől, körülményektől függő elmaradottság megannyi jelein. A természetnek őriő munkája, az őszi köd sűrűjében mozgó alakok már a múlt bélyegét hordják magukon, tudjuk, hogy el kell múlniok, a felhőkön átvillanó napsugár megaranyozza őket, tudjuk, hogy kik voltak, hogy kötelességüket teljesítették. A költő a kegyelet hangjával vesz búcsút tőlük, a mely annyira hasonlít az ünnepi harangszóhoz. Messze elhallatszik a néptelen pusztán, a siető vándor fülében már csak visszhangja cseng, de a fölkeltett érzelmek még nem szüntek meg. Végre minden elcsön-desül s s az a rejtelmes nyugalom veszi körül, a miben egyesül a fájdalom utóhangja, a megnyugvás érzete, a magasztosság fel-emelő hatása s ezek mind elsimúlnak a megelégedésben.

Ezzel az érzéssel tesszük le a Toldi-trilógiát. A megnyugvás némasága a legfényesebb elismerése költőnknek a hangulat egységének megteremtésében elért sikeréért.

A műfaj tekintetében nehezen vonhatnók meg azokat a korlátokat, a melyek Aranynak művét kizárólagosan valamelyik osztályba, mint olyanba soroznák. Nem is kell keresnünk, hogy határozottan milyen műfajt alkalmaz, a melynek törvényei szerint csak úgy s a viláért sem máskép írhatta volna meg munkáját.

Aranynak trilogiája az epikus alkotásoknak legnagyobbika. Az elbeszélésnek ószerűen naiv formáját választja ki, mert ezen sokat el lehet mesélni. És él is ezzel a helyzetével, mert nemcsak a hősrre vonatkozó keretet alkotja meg nagy terjedelmű festéssel, hanem átcsap gyermekségének emlékeiből kikapott történelmi regékre is. Majd a száraz lapok meséit adja elő vonzó, kielégítő kerekdedségben. Néha helyet nyer a költő is, egyéni fájdalmai kitörnek, lírai ömlengésekkel megakasztja a cselekvénynek menetét, fájdalomának igaz gyöngyeivel lep meg bennünket, csak hogy nem azon a helyen várjuk tőle ezeket a szép dalokat. Gyakran utánozza a krónikások tudákosságát, ellesi félszégeiket, szokásos merevségöket s az ódonságnak hangjával elbájol. Előadásában is hatalmába keríti az époszok naivságát. Az esemény és az olvasó közé ékeli magát, egy-egy röpke szóval tódít az epikai hitelen. Máskor meg tréfásan megszólítja hőseit. Fölháborodik az erkölcsi világrend megsértésén, vagy örül annak megvédésén és lelkének érzelmeit mindig megosztja olvasóival. Elsajátította a naiv époszok jellemző sajátságait, de megrostálta, hogy mit ültessen át belőlük. A csodás elemet kiküszöbölte, mert érezte, hogy az a csodásság hihetetlen ebben a korban, viszont a véletlennek meglehetősen szerepet juttatott. Mellőzte az istenek csoportjait, hanem a táltos ló Pejko mesés megjelenéseiben korántsem ellenkezik népünknek gondolkozás módjával. A jelen gondolkodása és a múlt szokása ilyenén módon érvényesül nála. Arany ugyanis az örökké való jelent bűvárolta, a kort és a köröket megértve, szerencsészen köti össze a jelent a múlttal, mint öböl veszi be magába ennek a vizeit.

Tudjuk, hogy Arany nemcsak az anyagot, hanem az alakot is újból képes teremteni.

Trilogiájának alapvonásai az époszra emlékeztetnek, hanem többet is találunk ezekben. Lélektani problémákkal vesződik, amiért is minden nagyobb művét egy-egy erkölcsi válság rajzának tekinthetjük. Nem első ebben a tekintetben, hisz a Két szomszédvár már hasonnemű célzatot rejt magában, hanem a lelki állapotok mélyen fekvő okait nála jobban eladdig senki sem kereste. Hősei bünt, vagy talán csak hibát követnek el és ezért a megpróbáltatások iskoláján mennek át, újtjuk fájdalmas tépelődéssel, indulatos rohamokkal rajzolt és kiengesztelő vagy tragikus módon végződik.

Vagy felküzdik magokat a jók ösvényére, vagy elégnék bűnük tudatában, a lelkiismeret lázában. A mint maga is megjegyzi Toldi Estéjéről:¹ »én nem tulajdon értelemben vett *eposz*, hanem úgynevezett költői beszélyt írok, melynek cselekvényfolyama, szerintem, drámai. Drámai a föllépés, drámai, sőt ha sokat nem mondok, tragikus a lelépés«. Ez a drámai haladás elüt az éposz lassú menetétől, szereti a jellemeket drámai vonásokban tömöríteni, míg csak a katasztrófaig el nem jutottak, ezután pedig a regényíró részletességével fest.² Jellemei erős tragikus összeütközésekbe kerülnek, csak hogy a sorssal többnyire ki tudnak egyezkedni. Nem követi Kotzebue drámáinak igazságszolgáltatási módját, hol azért lehetséges a kibékülés, mert az összeütközést támasztott szenvedélyek alapjukban kicsinyek, vagy erőszakos csürés-csavarással a szerencsés véghez vezethetők; inkább Corneille Cidjére emlékeztet, a kinél csak reményt nyerünk a tökéletes kibékülésre. Aranynál a véletlen, egy kis hópehely indítja meg a tragikum lavináját. Hogy hőseit a kérlelhetetlen sors össze nem zúzza, azt csak jellemök jóra valóságának köszönhetjük. Hibáik ugyanis apró tévedések, melyekkel vétének, de bűnhődésük hosszú sora után helyreállítja a költő az erkölcsi világrendet.

Fejtegetéseink folyamán arra az álláspontra jutottunk el, hogy a trilogiának műfaja nagyon hasonlít a regényéhez. Mert a regényben is van igazi küzdelem, feltárul benne az ember erkölcsi világa, láthatók a szenvedélyek, mint a cselekvés hatalmas rugói. Minderre lesz alkalmunk rámutatni, a trilogiában is. A végeredményt emberi tényezők határozzák el s a mint kiemeltük, a csodás elem hiányzik. A trilogia költője egyaránt méltányolja a külső világ, a társadalmi viszonyok, sőt a sors, a véletlen beavatkozását is, mindamellert a belső erőket is működésnek indítja. Ha tekintjük a kifogás alá eshető korképet, megtaláljuk azt a műfajt, melyet jellemző sajátosságainál fogva, elméletben is követ, ez pedig a verses regény. Nem mondjuk ki ezt a véleményt, melyet mint olyant, kizárólagosan végérvényesnek tartunk, hisz' a népies regényes éposz elnevezést vallhatnók a legszerencsésebbnek, mert ez a trilogia összes

¹ Levele Petőfihez: 1848 ápr. 22.

² L. Gyulai Pál: Egyetemi előadások.

sajátságait a magáénak vallja, hanem a trilogiát, csak mint epikus alkotást vizsgáljuk általánosságban.

Aranynak főjelessége a szerkezetben van. Művészetének nagysága abban rejlik, hogy az egyes részeket egészszé olvasztja s ezt öntudatosan végzi. »Az én érdemem — így ír leveleiben¹ — ama félig sikerült törekvés: formát és tárgyat összhangzásba hozni: egészet alkotni. Minél jobban tágult látköröm, minél több műremekkel ismerkedtem meg a világirodalomban: annál jobban meggyőződtem, mi hiányzik a mi költészetünkben. Forma, — nem jambus és trochaeus — hanem ama benső forma, mely a tárggyal csaknem azonos«. A mint már többszörösen említettük, drámai kompozíciót hozott be az epikus költészetbe, ezért összpontosítja a cselekvényt, »in medias res« vezet be s a kellő alkalommal a hosszabb időn át lefolyó események egész láncolatát góczpontba tömöríti, egy helyhez és bizonyos rövidebb időtartamhoz fűzi. Toldi ifjúságából csak egy hétnek a történetét adja elő. Toldi Estéjében néhány napét s a negyven évnek időközét a lélektanilag megokolt cselekvénnyel elsimítja. Azért az első és harmadik rész szerkezet tekintetében a lehető legerősebb: átlátszó, tiszta »előadása oly tárgyilagossá, hogy ritkítja párját a világirodalomban«. ² A mily nagy változatosságot szül a második résznek eseményekben való gazdagsága, ép annyira rovására van az egységnek, mert a cselekvény itt térben és időben regényesen szétfoly. Habár nem fogadhatjuk el Riedlnek ³ állítását: »a Toldi Szerelmében nincs a cselekvénynek ily magaslata (mint Buda Halálában), melyről egyszerre tragikusan lezuhanna; az *éposz akármely helyére még egy hadjáratnak történetét lehetne közbeszúrni*«. A cselekvénynek taglalásánál majd kimutatjuk, hol és miért állhat meg az olasz hadjárat. Itt csak kiemeljük, hogy a Toldi Szerelmében inkább a belső szerkezet érvényesül, míg a többiben a külsőnek jut nagyobb tér.

Általánosságban ezeket jegyezhetjük meg a trilogiának szerkezetéről, ezek után tárgyilagossá vizsgáljuk a cselekvényt, mindig kiterjeszkedünk a lélektani okokra, a melyeken tovább fejlethetett. A hol szükséges, részletezően iparkodunk a tartalom alapján

¹ Csengeri A.-hoz 1856. jun. 23-ról.

² Dr. Koltai V.: Arany János élete és költészete.

³ Arany János. II. kiadás. Budapest 1893.

is megokolni egyes helyeket, de általában összevonjuk. A cselekvény folyamatosságát, a tartalom összefüggését szemlélvén, teljesen eltekintünk megjelenésének sorrendjétől.

Toldi cselekvényének előkészítése az első ének keretében tökéletesen bevégezett. Az ifjú Toldi küzdő, viharos lelki állapota szembe állítva a természet csendjével nem csak hatásos bemutató mód, hanem egyúttal emlékeztet bennünket a népköltésnek arra az eljárására, hogy a természetből vett kép a hangulat szokásos előidézője. Toldi mereven néz maga elé, külsőleg nyugodt, de belsejét vihar dúlja. A mint az alvó természetet a forgó szél felkavarja, úgy nő Toldinak is a nyugtalansága «És a mint sereg kél szürke por ködéből, úgy kel a sóhajtás a fiú szívéből; aztán csak néz, csak néz előre hajolva, mintha szíve, lelke a szemében volna». Hősünknek szívét tehát valami vágy emészti, ezzel sem marad sokáig adós a költő, az országúton huszárok mennek, ezekhez tapad Miklós szíve vágya »Hej! ha én is, én is köztetek mehetnék, szép magyar vitézek, aranyos leventék!« S minél inkább változik a környezet, annál gyorsabban fút át Miklós agyán a gondolat, hogy ő is oda tartozik »Mert vitéz volt apja; György is álnok bátyja, a királyfi mellett nőtt fel, mint barátja; s míg ő béresekkal gyűjt, kaszál egy sorban, gögösen henyél az a királyudvarban». A hét versszak már a történet előzményeivel megismertetett bennünket. Világosan látjuk, hogy a kisebbik fiúnak meg kell küzdenie a viszonyokkal, hogy szívének vágyát betölthesse. Igen — de a vágy még nem tudott eljutni arra a fokra, hogy akarattá váljon. Fejlődésében segíti Lacfinak hetykén oda dobott »paraszt« szava, erre már a gyűlölet is segítségül jön »Én paraszt? én? — A mit még e szóhoz gondolt, Toldi Györgyre szörnyű nagy káromkodás volt«. Mikor a huszárok közül senki sem mer vele birokra menni, erejének tudatára ébred. Ez önti belé a tettvágyat s elmaradásának kínzó tudatát, érzi, hogy a viszonyoknak meg kell változniok, de az olvasó is várja, mint módosul a kép. Magában az előterjesztésben is láttuk azt a fokozatot, a mely könnyedén maga után vonja a cselekvény haladását. Az áthajlás már nagyon természetes. Miklóst »ha rendkívül erős ragaszkodás nem köti, a legelső alkalomkor szakítani fog viszonyaival, és szerencsés, ha oly véletlen jön közbe, mely minden visszatartóztató okot legyőz; mert ő és Nagyfalu többé

nem férnek össze«. ¹ A költő külsőleg is segít az átmeneten: »Igy vesződék Miklós, nyers, haragos búban, de van drága dolog otthon Nagyfaluban«. Toldi Lőrinczné háza tájának, a lakoma előkészületeinek leírásán át mintegy időt nyer Miklós a hazatérésre. A cselekvény korán sincs megakasztva, ellenkezőleg szélesül új személyek közbejöttével. Világosan látjuk a két testvér jellemét, meggyőződésünk megszilárdul, hogy Miklósnak távoznia kell az irigy bátya szeme elől, de a visszatartó ok is kiválik a háttérből. Nem annyira Györgynek irigysége állja teljesen Miklósnak útját, a jó anya szeretete a harag legfelső fokán álló Miklóst ép úgy megóvjá a gyilkosságtól, mint a hogy bezárja előtte a világba kivezető szülői ház kapuját. Az arczúlütés csak túlcsigázása a testvérek amúgy is feszült viszonyának, Miklós még mindig az akarát fokán áll, de a költőnek igazolnia kellett annak a lépcsőnek az előkészítését, a melyen át az üldözött rokonszenvünk folytonos kíséretében jut el céljához. Másrészt pedig György történetének előjátékát ebben az énekben látjuk; az ő cselekvénye innen fakad, hogy át meg áthálózva Miklós történetét, vele együtt jusson dűlőre. A cselekvényben ugyanis majd annyi szerep jutott Györgynek, mint Miklósnak, és a cselekvény egységét csak az nem veszélyezteti, hogy György és Miklós ellentétes irányú cselekvése mégis csak egy történetet hord, egy erkölcsi eszmét segít győzelemre.

Miklóst a véletlen gyilkosság megmenti Nagyfalutól, de Györgyöt is többre bírja rá, mert »most ravasz szándékát, melynek úta görbe, eltakarja törvény és igazság örve, és, hogy *öcscsét bíró hírivel megrontsa*, el kell fogni nyomban, az kemény parancsa.« Aránylag kevés sorban, drámai tömörséggel haladt a cselekvény ehhez a forduló ponthoz, melyen túl a költőnek iparkodnia kell, hogy hősét tisztázhassa. ² A mint a lakoma előkészületének színező leírása György jellemének festésére szolgálván, korántsem henye része az egész költeménynek, úgy a dárdahajtás elbeszélése mélyebben nyúl vissza, azokat a lelki rugókat keresi, melyek érthetővé

¹ Kemény Zs.: Tanulmányok 168 l.

² Aráynak nem tetszett a cselekvénynek ez a haladása. Szilágyihoz írja 1847-ben: »Toldi sem mindenütt tetszik nekem, az eleje igen nehézkes; sok helyt igen elszélesedik s néhol nagyon is alant jár.« Pedig ebben a biztos alapvetésben van a szerkezet nagy titka.

teszik Miklósnak gyilkosságát, megmentik az erkölcsi rend áthágása okozta bűnhödéstől, következőleg nem zárják ki részvétünket, de Miklósnak menekvését is megmagyarázzák. Mikor elszalad, futása ösztönszerű, mert tudatában van annak, hogy büntetés kíséri tettét. Csak a nádasban fontolja meg a történeteket. A gyilkosság tudata csak annyiban bántja, hogy ezzel bátyjának kezére játszotta jövőjét és a mennyiben jó hírnevén ez némileg foltot ejtett, a csorbát akarja kiköszörültni. »Tán veszett nevemet is lemossa vérem, mit fejemre költe drága jó testvérem«. Sokáig türtöztetett haragja lelkiismeretében igazolni tudja tettét. Ez a gyilkosság ereje nagy voltának egyik bizonyossága s bujdosásának közvetlenebb rugója, mert csak régóta táplált tervét viszi ki, a mikor nagyra termettségének hívó szavát követve, világnak bujdosik. A Bencze említette anyai fájdalom csak módosít a kivitelén. A kit eddig szörnyen hányt a hab jövőjének tervén: »Merre menjen? mihez fogjon! uramfia, nincsen hő lelkének hova fordúlnia. Mert elmenne könnyen, el is bujdokolna, ha az édes anyja előtte nem volna: Jaj, de majd ha róla hírt nem hallanának, megrepedne szíve az édes anyának«, most már kialakult tervvel megy a jövőnek elébe, a sűsógó nád szavából megérti, hogy nemcsak veszett hírért, hanem jó anyjának a boldogságáért is kell fáradoznia a világban. Tehát már *itt* ki van fejezve budai útjának a terve.

Az ötödik ének a cselekvénynek megakasztása. Azt hisszük, hogy Toldi már legyőzte szívét, mikor az egyszerre visszavezeti édes anyjához. Ekkor botlik a farkasokba. A farkaskaland csak szervezesebbé akarja tenni ezt az eseménycsoportot, mikor Miklóst elméledőbe ejtve, bátyjára tereli figyelmét. A bátyja és farkas között vont hasonlat látszólag György hátrányára üt ki, maga a költő is kétségbe esik még a fölmerülhető gondolattól is: »Tudd meg: a legyilkolt atyafinak vére bosszuért kiált fel az egek egére«. Az isteni gondviseléssel fejezi be intő szavait s erről ugrik át művészileg Miklós hirtelen mozdulatára, mintha csak azt jelezné, hogy az isteni bosszúállás tudata tartja távol Miklóst a testvérgyilkosságtól. Hogy valami terve van Miklósnak, sejteti, de függően hagyva kíváncsiságunk kielégítését, megoldásul átcsap a hatodik énekbe. Mindenesetre szélesebb lélektani alapot kölcsönzött ennek a kitérésnek, de még egy éneket áldoz a mellékesemények-

nek. Csak Miklós jelleme domborodik ki a bocsánattal: »Hanem most egyszer nem leszek ártásodra«, s a sok ízben kitetsző anya és fiú szeretete hathatósabb világításban mutatkozik. A mi összeköti a főcselekvénnyel, kifejezést nyer az anyjához intézett szavakban: »Nem remélem, hogy itt maradásom legyen György miá, kit Isten akárhová tegyen;« . . . »*Felmegyek Budára* bajnok katonának, mutatok valamit ottan *a királynak*, olyat, a mi nem lesz bátyám szégyenére, sőt irigység miatt megszakad a lépe«. A farkasok okozta kalandnak nemcsak Miklós tréfáló kedvének kifejezésében van jelentősége, hanem hogy könnyedén, a költői talákonyság fogásával vezet át a jövőbe. Miklós talán el sem tudott volna válni az édes anyjától, ha a kutyák zajára felriadt György emberei nem kényszerítik a menekülésre. Miklós már célja felé tart, habár nincs tudatában, mihez kapjon Budán. Hatalmas lendülettel kisszerű esemény nyomán csap át a cselekvény rendes medrébe. Miklós édes anyja képével távozott el hazúlról, most semmi sem természetesebb, mint az, hogy a temető mellett elhaladva, a pár új keresztben bókoló, hosszú gyászruhás nőben édes anyjára ismerjen. A nő keserves sírása Miklósnak »kőnél lágyabb szívét« megindítja s az egyszerű embernek a szenvedők irányában könnyen föléledő rokonszenvével kérdi meg bajának okát. Az özvegy két fiát megölték. Miklósban annál közvetlenebbül ébred fel a kérdés: »nincs, ki vért kívánjon vérért«? mert az ő bajnok pályájának tetszetős megkezdéseül kínálkozik ez az alkalom: védeni a gyöngét. Már vállalkozott is; az özvegy asszony és édes anyja között vont párhuzam alapján fakadó részvét, lekötött becsülete, talán jövő boldogságának képe abba a nyugtalanságba ejtik, mely a nagy munka előtt a tépelődő, tervezgető lelket elfogja. Neki sincs maradása »indúlt Pestnek városába, menet nagy dolgokat forgatván magába. Utczáról utczára ment nagy sebbel-lobbal, mintha ott a járást ő tudná legjobban. . .« Jól látjuk, hogy a mint rendes alakot öltő gondolatai a csehre térnek vissza, úgy kerül majd ismét az özvegyasszonyhoz, hogy segítse a párhaj anyagi feltételeiben. Ime, már a határozott cél gondolatot a jelentéktelen esemény megadta.

Mikor már Miklóst csak egy nap leforgása választja el céljától s kételkedőbe esünk, hogy a költőnek nem kell-e majd kró-

nikást faragnia hőséből, a ki a király előtt töviről-hegyire, nagy részletességgel adja elő életének sorát, ebben a pillanatban kis kitéréssel György úr czéljának szolgálva, a cselekvény másik felére fordítja figyelmünket. György áskálódó előadásából elegendőképp értesül a király Miklós felől. Már az üldözött pártján áll, mikor a vagyron elnyeréséhez kötött feltételben György sorsának végzetes fordulópontját előkészíti.

György szerencsésének letünése és Miklós csillagának feljötte előtt a bika megfékezése nyugvó pontot képez a cselekvényben. Olyan időpont ez, mint a vihar kitörését megelőző síri csend. Látjuk a fenyegető felhőket, de a leszakadó ég haragjától távol sem félünk annyira, mint ettől a veszedelmet jósló hallgatástól. Csak az epikai hitelért hozta be Arany ezt az epizódot, mert azon kívül, hogy Miklósnak erejét és bátorságát bámúltatja, több jelentősége nincs. A nélkül ismeretlen maradt volna Miklós, így sugdossák utána: »ez volt az, a ki szarvon fogta«, de a kapuk csak bezáródnak mögötte s csak az a bizonyos, hogy most már mélyebb elkeseredés hangján kérdezi: »Hát nekem, mond Toldi, hol lesz már tűzhelyem«? Elhagyatottsága az anyai tűzhelyet juttatja eszébe, anyjáról az özvegyasszony s a neki tett fogadás jut eszébe. Ez a gondolatcsoport olyan természetes, mindennapi tény. Egyik tárgy jellemző sajtásága másik ilyenmő tárgyat hoz elénk s így kalandozik tovább elménk a tárgyak elképzelt sorozatán. Miklósnak is eszébe jut a párviadal ígérete s ennek nyomán az az égető kérdés, honnan vesz fegyverzetet? Ebből támadt aggodalma érthető, mert sem szavát beváltani nem tudja, sem a dicsőség útjára nem képes lépni. A mint gondolatai a csehre tértek vissza, maga is oda tér, a honnan elindult, hogy Benczével legyen alkalma találkoznia. El kell ismernünk, hogy előre készített ez a találkozás, azt is belátjuk, soha jobbkor nem jöhetett, de mégis olyan, mintha csak az égből jött volna. Anyjával tudatta, hogy Budára jő, a jó anya utána indítja Benczét. De az az esetlegesség, hogy *ép* a temető mellett *ép* akkor halad el, mikor Miklós felveti a szemét, ez már a népmese utánzására vall. A madár-látta czipóban küldött arany is *ép* erre a forrásra vezethető vissza. Egyedül csak azért tartozik az események szorosabb kapcsolatába, mert az aranyak oszlatják el Miklós nyugtalanságát, a mivel a kilenczedik ének végződik. Ennek a tovább festésén juthat belé a századik arany

elköltése is, mint olyan, melyben a veszély elmúltán fellélekző ember természetes jó kedve megnyilatkozik.

A tizenegyedik énekben a költő epikus hajlamának nagy tért enged, hogy méltóbb keretben jelenhessék meg a két vitéz. A bajvívás megelőző részleteiből, mint következetesen alkalmazott képet a csónak eleresztését említhetjük. Miklós komoly szándékához nagyon találók e sorok: »Hanem hogy egy csónak elég egy embernek: Egyikünknek itt ma gyászos lesz a vége. S nem lesz a halottnak hajóra szüksége«. A viaskodás is Miklós jellemének megfelelő, következetes vonásokban tárul elénk, de erre inkább a jellemeknél térünk rá.

Ezek után sietünk a végső kifejlődéshez. Miklós a cseh legyőzésével fogadását beváltotta, az özvegyasszony fiait megbozúlta; az akaratlan gyilkosság foltját is lemosta nevével. A két testvérnek találkoznia kell a király előtt. György fokontint bűnhődik, ott a káröröm az urak részéről, hogy gyilkos öcscse van, majd a király leleplezése, az udvarból száműző szavai sújtják. Miklós is eljött Budára, megmutatta, hogy mit tud, a király előtt. S a mit álmában forgatott gondolatában: »csehen győzelmet, és nyert a királytól vétkeért kegyelmet«, most már valóság. Hogy Toldiné is hosszú útjáról ép ekkorra ért ide, ha hihetetlen is, a költő a mese kerekdedsége kedvéért alkalmazhatta. Eljárásának jogosultságát a X. énekben védi Bencze híre: »Csak látni szeretné Miklóst minden áron, és ha feltalálja széles e világon, fölkeresi, bizony-bizonyal ígérte, ha ötven mértföldet kell is menni érte.«

Toldinak cselekvénye elérte a bevégeztség fokát. A falusi élet homályából a nagyra termett erő felküzdötte magát oda, a hol vágyainak netovábbját már elérte, az irigység is elnyerte a maga jutalmát. A költő is bucsút vesz hősetől, de mintha nehezebbre esnék megválnia tőle; futó pillantást vet a jövőbe: Toldi hős marad mindig; csak egy nőt szeret, az az édes anyja. »Nem is lön aszszonynyal tartós barátsága, azután sem lépett soha házasságra. Rettenetes vitéz támadott belőle, kalász módra hullt az ellenség előtte, védte az erőtlent, a királyt, országot«. ¹

¹ Kardos A. az Irodalmi Sz.-ben egyesíti kifogásait a XII. ének ellen. Az események befejezését elnagyolásnak tartja, holott bizonyos drámai gyorsaság rejlik a szálaknak összehozásában, a mi mégsem hiba.

Ezek az általánosságban ide vetett sorok méltó befejező jellemzést alkotnak Toldi pályájára s a mikor a költő még egyszer megéneкли Toldinak életét, ezzel a néhány sorral fűzi össze Toldit és Toldi Szerelmét. Amott Nagy Lajos kegyelme vezeti be az életbe, itt gondoskodni óhajt róla, mint barátjáról. Ez a Toldi iránt táplált gondoskodás kezdi meg a T. Sz.-nek cselekvényét. Az »ország számadója« elindul a lovait kereső kurta nemes személyében a nép ügyét-baját kitapasztalni. Útjában bevetődik Rozgonyi házába, a ki feltárja előtte búbanatját. Fia nincs, lányára nem lehet hagyni az örököt, pedig akármilyen szegény vitéznek odaadná leányát. Lajos segít rajta, mert Toldijára, mint az ország első vitézére gondol, »őket arany szállal szötte, fonta össze; s a lelke mosolygott; milyen egy pár lessz e!« Harczijátékot hirdetnek, Piroska keze lesz a győztesé. A leány már ismeri Toldi hírét s felmerül szívében a kételkedés »Fog-e vívni értem (gondolá) a büszke?« De a kinek kedvesebb a nőtelen állapot, rá sem gondol az érte megrepedő leányszívre, bár aranyból is legyen az, törődik is Piroskával. Ennek a nembánomságnak érthető folyománya, hogy királya felhívó szava, társainak kötődése és az unalomtól való szabadulás vágya fegyvercserére viszik. Még gondatlanságból cserél fegyvert s ezzel követi el azt a lépést, mely összezúzza boldogságát. Toldi a bajvívás alatt jobbával ad ellenfelének hatalmas lökést, erre Piroskának megösmerszik. Visszalöké fátylát, Toldi, mint a milyen könnyen vette eddig a dolgot, csak amúgy fennyen veti oda tekintetét. Itt kezdődik el boldogtalanságuk. »Maga sem tudván mért? lelke reátámadt. Lovagi sisakja lobbót vet az arczán, úgy pirúl a bajnok mai tolvaj harczán«. Toldi már a szenvedések útjára lépett Piroskával együtt. Az ember és a lovak együtt ébred fel, mikor Tar Lőrinczet jó tanácsosal látja el: . . . Nem tudtam előre . . . te pedig ráhagytad . . . Lovagi pánczéлом' szenny érte miattad; oda bújtam, hol csak búva lehet járnom — Becsüld meg az asszonyt, még egyszer ajánlom«. Miklós már megismerte a nőt, könnyen útját vágthatná a költő szándékának hamaros bocsánatkérése vagy a leány leleplező szava.

Toldi a bűnhődés elől nem térhet ki, mert a felvilágosító szót Piroska egy viláért ki nem ejti »Hiszen itt volt, megvitt; odadobá csúfra, mint egy leszakított virágot az útra, Most ennyi

gyalázat ember elé jusson? . . . Kocsi után ő, mely fel nem veszi; fusson? . . . Nem! bár a halálnál még isszonyúbb jönne«. Az összeütközés Kolta Illés segítségének visszautasításával beáll teljesen, egyéniségét teljesen érvényesíteni óhajtja: »*Akarok* Tar Lőrincz felesége lenni«.

Ennek a két éneknek keretében eléggé előkészítette a költő azt a szövevényes cselekvényt, a melynek lebonyolítása tágabb teret kíván. Hogy a falusi élet homályából felküzdje magát a parasztfiú, erre megfelelő volt Budának királyi udvara. De most már Toldi hős, a kit a szerelem bánt, hogy búját felejtse, hősi természetének és vágyainak megfelelőleg csatába, zajba kell mennie. A prágai kaland teljesen kapóra jön, a királynak az ügye Toldié is. A mi szervesen összeköti ezt a kalandozást a főcselekvénnyel, az Toldi vívódásában fejeződik ki. A harczban akar felejtetni, de képtelen: »S én a dicsőségben egyedül, mint fénix, páratlan elégjek . . . Ember vagyok én is«. A szerelem és a becsület úgy összefonódott Piroska és Toldi jellemében. hogy a kibékülés útjára semmikép sem léphetnek. »Oh! folya e lélek, rohanna magátul, csak büszke becsület ne állana gátul; Piroska lelkével bizony összefolya, csak adott szó álharcz szemérme ne volna«. Hasonlólag Piroska is: »Halni ha lehetne oh! halni szeretne: szünjön meg élet, csak a becsület ne!« A tér gátja megszüntetné már-már a szív akadályait, Toldi abban a reményben tér haza prágai útjából, hogy mindent megvall s az eddigi bűnhődése árán megváltja boldogságát. De a kiengesztelés lehetetlen, mert a nővédő Jodokna kelepczéjébe hull. Becsülete kiállja a kisértést, hosszas rabságából menekül, de lovagi híren az asszony vetette csellel folt esett, tehát nem térhet haza: »Valamig a rablót rendre le nem vágom: hogy csúfra ne legyek idegen országon! Toldi becsületét keresi a harczban, hogy ez alatt teljesen elveszítse itthon Piroska bocsánatát. »Toldinak ezt nyilván hirdeti kalandja: Nagyobb neki annál a legkisebb gondja, árva Piroskához hogy sem haza térne, s kezihez békülve, bocsánatot kérne«. Piroska sem viszi tovább, a harag őt is elvakítja, adott szavát beváltva férjhez megy.

Eddig csak a megsértett büszkeség állott gát gyanánt Toldi és Piroska között, most már a házasság olyan akadályt képez, a melyet az erkölcsi és állami törvények miatt sem szabad lerontani,

Mind a két fél érzi ennek nagy jelentőségét, a büszkeség, a mézes hetek kéje, az önuralom Piroska részéről, az adott szó, a lovag becsülete Toldi felén elodázza a végső összeütközést.

Maguk a szerelmesek már nem találkozhatnak, a külsőség nem állja annyira útjokat, mint önérzetük. Ha itt valami ok nem játszik közbe, úgy bizonynyal vége a cselekvénynek. Csakhogy a kihívott szerencsétlenség még nem érte el bosszújának fokát, a két nemesszivű lényt már összezúzta a nagy becsületézés s a közöttük lévő akadály, a ki talán nem is sejti ennek a két léleknek harczát, büntetlenül ura a jelennek. Pedig Tar is bűnös; Toldival együtt vétett a lovagi törvények ellen, mikor a színeit Toldinak engedi, azonban jobban áthágta a szabályokat a mikor jutalma átvevése meg mert jelenni. Házassága is érdekből történt. Tehát a költői igazságszolgáltatásnak neki is meg kell adnia tettének méltó jutalmát. Azt hazudja, hogy boldogok s ez a hazudott boldogság semmisíti meg. Toldi vonakodik a látogatástól, Piroska ellenzi a találkozást, mint a kik nagy veszedelemtől félnek. A találkozásnak mesterre valló leírásánál bármennyire is szeretnök idézni, annak legsötétebb pontjára Tar Lőrincz durvaságára kell térnünk, mint a cselekvény kritikus részére. Toldi Piroska védelmére kelt, Lőrincz és Miklós jellemellentéte fölkelte a vádat Piroskában, hogy mit vesztett makacssága miatt. Toldi visszafojtott szenvedélye gátot nem ismerve tör ki, elvesztett boldogságát erőszakkal akarja megszerezni, Piroska szavai: »Becsületét véd meg, oh lovag, egy nőnek!« Toldit önmaga ellen hívja ki. Ez időtől fogva a lelkiharcznak más neme teszi próbára Toldit.

Eddig csak az el nem ért boldogság bántotta Toldit. Emészette a fájdalom, hogy Piroska nem az övé, de arra nem gondolt, hogy nem is lehet az övé. Még a férjes nőt is elrabolná, de a fájdalom alatt összeroskadtt erő a lovag becsületét hívja védelmül. Ez a kihívott becsület adja meg a helyzet megfejtését. Toldinak most kell látnia, hogy nem a körülmények választották el őket egymástól, hanem ő, a lovagi becsület megszegésével. »Most látja először — *igazán* most tüne a bajnok elé rút, rettenetes bűne, mire csak gondolni borzalom, utálság, egy szerető szívet, hogy tört meg az álság. Törjék hát! . . . riadá — az övé is törjék! Élve pokol minden kinjai gyötörjék!« Lelke még nem volt eddig

kitéve annyi próbának, hogy ebből tudna erőt meríteni a jövő harcainhoz, tehát a léleknek vádoló szavát a borral iparkodik elfojtani. A tivornyázás már a sok önvád alatt annyira eltompította önérzetét, hogy »veszni akar jobban. Becsületén csüggött« az álczás vívásnál elvesztette »s anyján« a fiúi szemérem nem engedte, hogy elébe lépjen »amaz egyen« még a reményt is elvesztette, hogy Piroska övé lehessen »De ha becsstelen már . . . azelőtt is . . . legyen«. Természetes, hogy első sorban Tar Lőrinczre irányul bosszúja, mint boldogtalanságának olyan tényezőjére, a kit önmaga után legközelebb ér. S annál inkább, mert az a hír kering, hogy Piroskát férjének durva bánásmódja sorvasztja. A férjt párbajra hívja, Tar gyávasága a királynál keres oltalmat. Ezzel nemcsak a saját bűnhődését kezdi meg, hanem Miklósét is. A lovagias király megfosztja rangjától mindkettőt. Balvégzete összehozza Miklóssal, a ki az egyetlenlen viaskodásban megöli. A rangjától megfosztott Toldi már orgyilkos is, a ki ellentétbe jött az ország törvényeivel, saját becsületével. Korának két nagy hatalmát már kihívta maga ellen, a harmadik is követi a másik kettőt: a Piroska látogatására ment Toldit sírfeltörés gyanújába veszik, egyházi átok alá kerül.

A mi összezúzza Toldit, még sem az említett hatalmak bármelyike is az. Toldit szerelme tette eddig szerencsétlenné, a végső csapást is ez méri rá. A sírban feléledt Piroskát már magáénak tartja: »Enyim vagy, enyim vagy, te, ki másé voltál, kit tőlem irigyelt az élet, az oltár, most a halál keze, a feltámadásé ad vissza: enyim vagy! soha, soha másé, maradj a világnak ezután is halva: nekem élj egyedül üdvem birodalma«! De a Piroska bántása miatt kiontott Tar vére közöttük áll; a meg nem engedett bosszút megtorló erkölcsi hatalom örökre eltiltja Piroskát és Toldit egymástól: »Vér van mi közöttünk, a sír fenekén is: Átkozott légy Toldi — és az legyen én is«!

Ezzel Toldi és Piroska szerelmének története teljesen befejeződik.

Piroskát már a világhoz semmi sem csatolhatja. Az életbe ragadott ártatlan leány végig küzdötte a szenvedés iskoláját. A boldogságot kereste, de sohasem érheti el, mert férje kiontott vére a szeretett Toldi kezén párolog. Cél már nincs előtte, apja iránt a kegyelet adóját lerótta, most már lelkének nyugalmaát keresheti,

tehát a zárdába vonúl, hogy onnan még egyszer egyengesse a tisztulás gyötrelmeit átfutó Toldinak útját. Másképp áll a dolog Toldival. A férfiú, a lovag vesztett becsületével együtt hal. Toldi életben maradt, tehát vele még kell foglalkoznia a költőnek, hogy vagy vissza adja régi hírét-nevét, vagy teljesen megsemmisítse. A költő tehát a cselekvény egységének rovására, másikat kezd meg, a főhősről eltereli a figyelmünket, az olasz hadjáratot énekl meg, a miben édes kevés szerepe jut a »hős Toldinak«. Ez okozza, hogy érdeklődésünk sem marad állandóan a főesemény mellett. Szívesebben követjük Toldit barátságában, mint az olasz fufang ellen küzdő Lajos hadseregét. Ha érdeklődésünk így megoszlik, kérdezhetjük, talán még sem képez ez külön cselekvényt, talán csak Toldi bujdosásának palástja, hatalmas epizódja a Toldi Szerelmének?

Szász Károly az olasz hadjáratot¹ krónikaszerű feldolgozása miatt nem tartja epizódnak. Csakugyan nem is az. Lajosnak öcscsét meggyilkolják: a királynak meg kell boszúlni a kiontott vért. Meg kell boszúlna mint testvérnek, mint Magyarország királyának. A fejedelmi vér kiontásának boszúlatlanul hagyása a nemzeten sem száradhat, tehát a magánboszúból nemzeti ügy válik. Ez a hadjárat még érdekesebbé válik azzal is, hogy Lajosnak titkos ellenfele jegyesét, Máriát is elcsábítja tőle; most már annál inkább érdekében áll Durazzót megbüntetni s csakugyan ez is sarkalja folyton Lajost: »Mária ellenben nagy szívbeli gondja, lelke az ő képét, csak az *övét* hordja«. Ennek a hadjáratnak érdekességét csökkentette, hogy két részre oszlott meg s egyetlen kimagasló pontja sem kínálkozott epikai tárgyalásra. E miatt elmosódik cselekvénye s a főcselekvényre általában bénítólag hat. Maga a költő is érezte ezt az egyenetlenséget s Aversa ostroma körül akarta csoportosítani az eseményeket, csak hogy itt »in medias res« vezette volna olvasóit, a mit a jelen esetben kerülni óhajtott.²

Ez a második cselekvény magába olvasztja Toldi sorsengesztelő útját. Azt mondhatjuk, hogy Toldi Szerelme Piroska felébredésével véget ér. A kiátkozott Toldi már nem élhet a régi világban,

¹ Ország-Világ 1880.

² Előszó Toldi Szerelméhez.

tehát újat teremt a költő, a hol Miklós olyan másodrendű alakká vált, hogy semmikép sem tarthat számot a főhős nevére. Az előbb említett okok azonban kizárták, hogy ez a második cselekvény ép olyan szövevényes legyen, mint az első. Lépten nyomon a küzdelem látszik, hogy a költő Miklóst előtérbe állítsa, de ez nem sikerül, mert az egyén érdeke az általános mellett eltörpül.

Az új cselekvény Endre halála hírének tudtúl adásával veszi kezdetét. A véres tett megtorlására összegyűlt bajnokok között nem találjuk az ország első bajnokát. Toldi Miklós anyja Budán jár kegyelemkérőben. Elismerik, hogy fia nagy hős, »de *orosza* ölt, s még *nagyobbat* is vétett: Nincs a mi lemossa a lovagi vétket.« Miklós már megkezdte Bakony kolostorában a vezeklés útját, míg a kifüggesztett átok innen el nem hajtja, hogy a zarándok csapatnál keressen orvoslást. Érdekes, hogy Toldi eddig fokozatos sülyedésében emberi méltóságát is elvesztette s most lépésenkint közeledik annak elnyeréséhez. Míg Toldi »a maga bűnéért, a maga dolgáért, vezekel szerelme átkozott voltáért«, Aniko már a hadjáratban vesz részt, hogy kijárja bátyjának kegyelmét. Toldi ügye tisztább lesz a két lakatos elfogatásával, de még mindig olyan másodrendű, hogy a hadjáratba nem illeszthető be.

Az egész hadjárat éle Durazzo ellen irányul. »Ezt megtörni — nem úgy; ezt össze kell törni, érte az országot végig kisöpörni . . .« Szulmónia bevétele csak Durazzo elfogatására történik, egyáltalában Lajosnak boszúja lép előtérbe. Toldiról meg is feledkeznek, ha a költő keresztül nem vinné a kalandok egész sorozatán. Szétveri a zarándok csapatot, kihúzza a császár kocsiját a sárból, Károly császár vendége lesz. Makacs elhatározásán múlik, hogy mindeddig nem látjuk valódi helyén, az ellenség sorait ritkító magyar seregben. Végre megérti, hogy nem az eddig folytatott út mossa le lovagi szenyfoltját. Érzí, hogy királya mellett van helye, tehát a hadseregbe kell mennie. Elhatározását növeli anyjának emléke: »Ezt az öreg asszonyt már szinte feledtem, kinek én okoztam sok keserű percet: Ne haljon meg, a míg örömet nem szerzek! Csak *ezért* is menjünk!«

Míg Toldi a hadjárat eseményeiben nem vehet részt, a cselekvény nagyon szertefoszló. Ennek természetes előidézője volt, az érdeklődés kétfelé osztása. Ha Toldit nem szerepelteti a nápo-

lyi hadjáratban, úgy semmi értéke nincs ennek a résznek T. Sz. ben. Ha pedig egyszerre belép Toldi, úgy a következetlenség hibájába esett volna. A cselekvény egységének rovására előrebocsátottak azonban már érthetővé teszik Toldi fellépését. De felednünk nem szabad, hogy Toldi mindig másodrendű cselekvő marad.

Aversza ostrománál, Lucéra bevételénél még nem szerepel. Barlettánál már működik karikás ostorával. Bárinál megmenti a köütötte királyt: »De Lajos nem akart szólni a kobzossal: Hadd vezekeljen még amaz orgyilkossal! Meglátja, ha *kéri* tőle a kegyelmet. Kell arra sok érdem, többféle fogantyú: S érdemre, ha *volt* s *nincs* legerősb sarkantyú«. Hanem Lajosnak szereplése annál inkább előtérbe lépett, elfogadja a nápolyi király kihívását, seregét maga vezeti le a nápolyi völgybe. Mint az árnyék húzódik meg mögötte Toldi, hogy a német zsoldosok királyfogását megghiúsítsa. Werner cselét másodszor is tönkre teszi a Tarántival vívott párbajban. Itt egyenesen az ő közbelépése menti meg Lajos életét, ezzel ügye már jobb fordulatot nyert, mert otthon Piroska vallo-mására feloldják az egyházi átok alól. Csak a lovag bűne maradt meg, ennek az eltörlésére is bőségesen rászolgált, csakhogy Lajos kegyelme késik még. De hogy is törődnek most Toldival, mikor már Durazzot elfogatva, célját elérte. Ha Toldinak örökös másodrendű szerepe semmit sem bizonyítana ennek a cselekvénynek önállósága mellett, ez a pont csak a mellett tanúskodik, hogy a nápolyi hadjáratban Lajos körül fordul meg az egész történet. Piroska megbocsátja boldogtalan életének átkát: »Oh, ne érje utól, ne soha, az átok. Visszavonom s mindent neki megbocsátok: Nem tette orvúl, mint gyilkos útonálló, bajt víva tevé, mint nő bosszúját álló«. Piroskának a kibékülése nem csupán Toldi útjának egyengetésével függ össze; a költőnek igazságosnak kellett lenni Piroskához is. Piroska ugyanis azzal a tudattal vonúlt a zárdába, hogy önmegtagadó, életgyilkos szerelmét méltatlanra pazarolta, a kolostorban értesül arról, hogy a látszatos gyilkosság jogos párbaj volt, a miért most Toldinak a feje pallos alatt van. A boldogságnak utolsó sugara még egyszer áthatja Piroskának a szenvedések alatt megneemesedett lelkét, hogy a szeretett férfinak legalább a világban ő adhatja meg a méltó helyet.

Toldinak a megkegyelmezése Lajostól függ s készetik anél-

kül, hogy a cselekvényt ez a visszatartás bármikép is akadályozná. Mert Lajos indulata, hadindító utjának végső szándéka a tetőpontot elérte. Már egybegyűltek lakomára az olasz hercegek, a magyar főurak, mikor a túrtörtetett harag kitör és Lajostól Durazzóban áldozatát kéri. Durazzó halálának főoka Mária elcsábítása: »Hűséget ajánlál írott leveledben, Míg azt, ki *miénk* volt végső rendeletben, Mária hercegnét elrabolád tőlünk: Azt hitted, ez a seb beheged míg élünk«. Durazzó halálával ez a cselekvény is befejeződött. A mi ezután lejátszódik, az már csak utóhang, a hol a költő elbucszúzik személyeitől s az olvasó tetszésére betetőzi az eseményeket. Azért találkozik olyan sok végszál az utolsó énekben.

Természetes, hogy a férjnek vére Lajost ép úgy eltiltja Máriától, mint Piroskától Toldit. Amott az olasz nő csábító ajka: »mért nem«-et lehel, itt az erkölcsi felháborodás szólal meg Piroskánál: »Vér van mi közöttünk, a sir fenekén is«. Csakhogy Lajos mégis kibékül a sorssal, az elvesztett eszményképért a bosnya Örzse kárpótolja. Az igaz, hogy Lajos boldogságát a költő szándéka nem gátolta, az epikai hitel meg támogatta. Ámbár semmit sem vét a költő, ha elhagyja is, sőt jobb, mert Lajos jellemét így kissé megingatja. Lajosnak szerelme ugyanis nincs kellően megvilágítva. Csak annyit tudunk a régi szerelmesek találkozásából, hogy Máriát már régóta szerette, a diplomáciai érdekek kívánták a cseh király leányával való eljegyzést. Vitatják azt is,¹ hogy Lajost erre semmi sem készítette, hisz diadalmasan távozik az országból s ha oly nagyon óhajtotta volna Csehországot, e nélkül a házasság nélkül is megszerezhetette volna. Ebben igaza van a vizsgálódónak. Csakhogy Lajosnak nem az ország bírása képezte gondját, hanem a *cseh király dölyfösségének megtörése*. Hadaival megalázta már, midőn pedig leányát maga ígérte Lajosnak, nőttön nőtt alázkodása, mert annak *ajánlja* fel leányának kezét, a kire rá izent, hogy hozza meg hódolatadóját. Lajos annál inkább beleegyezett ebbe az eljegyzésbe, mert később úgy is kiderül, milyen csellel jutott Prága városának birtokába, tehát jóformán a félelem ragadta a cseh királyt olyan ígéretek megtételére, a mibe

¹ Szinger Kornél: A Toldi kérdés és Arany János Toldi trilogiája. Szegeged 1892.

rendes viszonyok között nem egyezhetett. Lealázása ennél fogva nagyon is sokoldalú volt. Hogy Lajos is csak ezért fogadta el leányának a kezét, nem pedig szerelemből, s gondolt a felbontásra is, kimagyarázható ezekből a szavakból: »Oh mire juttattál! Egy nyarat, egy őszt csak!... de te nem várhattál!« S követje útján meg is izente Máriának az eljegyzés háttérét. Tehát eljegyzésével Máriához való szerelme nincs kétségbe vonva. Hanem megmagyarázhatatlan, hogy a szenvedélyes szerelem okozta vérző sebek után Piroska ajánló soraira olyan könnyedén, a mű hangulatához nem illő naivsággal vallja meg szerelmét Örzsének.

Toldi megkegyelmezése, megtisztult szerelme fejezi be az éneket, s ezt meg kellett adnia a költőnek, hogy a jellem egységét megóvja, a mese kerekdedségét el ne rontsa. S ennek a szép jelenetnek néhány sora köti össze Toldit és Toldi Szerelmét. Toldi előre vetette már árnyékát Miklós nőgyűlöletének, »Toldi Szerelme« igazolja ezt az állítást s átvezet az utolsó részbe is. A gyengédség szavai párosúlnak a fájdalom árán szerzett nyugalommal és erővel:

»Tiszta vagy, *ott* is vagy! hiszem erős hittel,
Oda vársz — meggyógyítsz *boldog* szeretettel;
Addig soha e szív asszonyt ne ösmérjen:
Fogadom, s megállom, Isten úgy segítjen.«

Időrendben másodiknak következett Toldi Estéje, de a tárgyalt anyag szempontjából harmadiknak kell vennünk. Az agg hős élte alkonyával foglalkozik a költő, ezért nem is választ olyan hatalmas keretű mesét, mint az előző részben s nem is szövi úgy keresztül-kasúl egyik történetet a másikkal. A mint maga is mondja: »a sír szélén álló Toldi nem az a pórsuhancz többé, ki a viszonyok jármát lerázza és fölfelé tör; ezt az előadás által is ki kelle tüntetnem.«¹ A jellemzés tekintetében az első Toldinak több oldalról megfelel, noha a Toldi Szerelmével is összefügg. A megjelenésnek idejét nézve nagyon érthető, miért nem találjuk a szerelem emlékének viszhangját, bár a teljességért megkívánnók is.

Az összefüggesztés még is eléggé szerencsés. Azt föltehetnők, hogy a Szeredai család Toldinak életkedvét meghozza. Ha azon-

¹ Végző az első kiadáshoz.

ban ezt nem tekintjük és visszaidézzük Toldinak utolsó fogadását, érthető, hogy Toldi a feledésért mások boldogságában szemlélőleg sem óhajt részt venni. Magába zárkózik, régi emlékeivel foglalkozik, a társaság csak bántja és mivel nincs mellette a gyengéd nő, Toldinak pallérozatlansága mindinkább nagyobb tért nyer, kiállhatatlan, zsémbes lesz. A negyven év alatt szerelmének emléke jobban és jobban elmosódik szívében, a háború, a magyar név és szokások megőrzése képezik gondolatainak alapelemét, miért is Toldinak aggságával járó zsémbes természete, s nyíltságából folyó szókimondása ellentétbe hozza azt az olaszos fényű királyudvarral, honnan Nagyfalura vonúl. Az összeütközésben nem a király, hanem a jóbarát szava esik zokon Toldinak, azért a hátlanságon sokat évődve magányában, teljesen világgyűlölő lesz, s mint ilyen sírját ássa. A sírból csak Pósfalvi híre hozza vissza a mozgalmas életbe.

A cselekvény általában lassúbb menetű, a mint a darab természete is megkívánja. Az elmélkedésre hajló Toldi, a beszédes öreg Bencze mind megannyi jellemző alakjai ennek a lassú haladásnak. A cselekvény menete is ugyanaz, mint »Toldi«-ban, csak a vér más, a mely a történetet mozgatja. Az ország becsületét védte meg az ifjú Toldi, ha nem is azzal a célzattal tartott Budára; most az aggnak ez képezi egyetlen célját s ha ezt befejezte, nincs keresni valója. A mi meg is történt. A párbaj után már hazafelé tart. Ha a költő a magánviszonyokhoz nem nyúlna, akkor a szegénye, cselekvénynek ezzel vége szakad. S ez menthető a tárgy természetéből is. Toldi és Toldi Szerelme a lovagkorban játszódott le, a mikor az élet zaja töltötte be a levegőt. Toldi Estéjében már lejárt ez a korszak. Toldira már csak mesében emlékeznek, nagy tetteinek egyetlen élő tanúja az agg király, ennek a fejét is az öregség hava beborította már. A hős feljön sírjából, hogy őszi napként még egyszer fényt árasztson s ezzel végkép el kell tennie, mert ezt így kívánja a természet rendje. Toldi még akarna élni, de nem lehet a viszonyok miatt. A társadalom korlátain átörönni akaró Toldinak bukása a cselekvény második része. Ebben nincs valami rohamos haladás. Magával hozta ezt úgy a tárgy szegénysége, mint az igazság törvénye. Bármily nagy eszme is letűnik magától, ha idejét múlta. Toldiban a régi lovagkort ün-

neplik meg diadalútja alatt. Toldi még egyszer fényleni akar: »Fénylenünk kell öreg, fénylenünk még egyszer!« Egyetlen egyszer jelenik meg a királyi udvarban, az apródok éneke felboszantja, agyonüt néhányat közülök s óriás haragja megöli. Azzal az elégtétellel távozik a világból, hogy barátjával kibékült, az maga hajlott a bocsánatkérésre s előbb megünnepelt diadalának visszatüköröző fényében megy nyugovóra. A cselekvény ezeken a pontokon halad át. Csak a katasztrófa foly le drámai élénkséggel, a többiben helye marad az epikus nyugalomnak. Inkább a helyzet színezése köti le figyelmünket, mint a fő történet. Bár szívesen időzünk Bencze és a kapus derüs jeleneténél, mégis észre kell vennünk, hogy semmikép sem függ össze ez a főcselekvénynyel. Toldi bevonulásának már megvan a jogosultsága, mert ez hívja vissza a levente életkedvét s a visszanyert hős még sokat ígér, a költő is tágas alapot vesz fel a jövődőknek, mintha csak Bencze és a kapus jelenete hosszú eseménysorozat megnyitásául szolgálna, melynek folyamán hősünk maradisága majd nem egyszer mosolyogtat meg bennünket. De a letűnő kor hibáiban is tiszteletreméltó. A költő mindig tiszteli ezt a kort s a hol már fonákságai-
ban átcsapna a szertelenbe, megakasztja a víg hangulatot.

Benczének kedvében van valami abból a babonás vonásból, mely a féktelen jó kedvet a bekövetkezendő szerencsétlenség hirüladójának tartja. Ezen az alapon mesteri előkészítésnek tarthatjuk Miklós halálára. De másrészt Miklós tragédiája is megokolt. A fürge apródok előtt nevetséges a mult idők hőse. Vihánczoló jókedvük meg annál boszantóbb Miklósra, mert csak az imént volt a nap hőse, háta mögött tiszteletreméltó mult áll s mindezek ellenére, nemcsak hogy meg sem ismerik benne a vitéz Toldit, hanem régi ruhájában, ősz fejével a gúnyolódás célpontja. A költő következetesen hivatkozik hamar fellobbanó haragjára, a mely bukásának forrása. Hirtelen halálán alapúl a megbékülésnek jelenete, mintegy kiengesztelő festése a hamarosan beállott katasztrófának.

Toldi temetésének leírása már nem tartozik a cselekvénybe, csak a mese kikerekítésére szolgáló rajza a költeménynek. Még egyszer megkapja a költő azt a mélabús hangot, a melylyel bevezette Toldi Estéjét s méltó záró éneket szolgáltat a lovagkor utolsó nagy hősének.

A trilogiában legtermészetesebben fejlődött az első és harmadik résznek a cselekvénye, ezekben az indító okok sokfélesége nem bonyolítja össze az esemény menetét s nem oszlik szét a cselekvény egysége, mint a második részben. Viszont amazokban lassúbb a fejlődés, míg emebben a legtöbb helyen drámai élénkséggel foly.

Ezen a helyen még arról is be kell számolnunk, hogy Arany a Daliás Időknek¹ cselekvényét ugyanazon a módon fejlesztette, mint a Toldi Szerelmét. A meglevő hét éneknek eleje ugyanazzal az indító okkal kezdődik, mint T. Sz.-ben, a másodikban Piroska titokban válogat a kérőkben: »Ezt szeretném — vagy ezt — nem azt — a másikat«. Toldi is megjelen Lajossal, Toldinak ajánlják Piroskát, mire ez visszautasítólag válaszol: »kard a feleségem, fiaim s leányim: harci dicsőségem! Holubár nyeri el Piroskát, Toldi ezt nem állhatja, Piroska szeme már lánggra gyúlasztotta szívét, kiáll tehát Holubárral: »Veled itt ez órán, mérközni óhajtók, Piroska nevében, gyöngé Piroskáért, Síró szép szeméért, keze birtokáért«. Holubárt a játékban megöli: »Toldi Miklós tette halált érdemelne, Számkivetés léssen a király kegyelme.« Ekkor érkezik (III. É.) Endre halálhíre, Lajos megindítja a hadjáratot, melyből Toldi hiányzik. A háborúkereső Toldi Kesziben turbékol, megkéri Piroskáját, a kitől csak harmadszorra bír nagy nehezen elválni; szolgáját útnak bocsátja, hogy anyja hírt ne halljon a számkivetésről, maga megy anyjához, megy búcsúzóba, hol Etelke — Anikó elődje — felvidítja tréfáival s a fiatal Benczét pártfogásába veszi. Ezzel felveszi a cselekvény másik részét, Visegrád megéneklése és Endrének elsiratása után a hadszámlát adja. A kedves, magyaros jelenetek egyike (V. É.) Toldinének látogatása Rozgonyi házában, a hol Piroska megtetszik Toldinének; a jó anya örömét csakhamar elrontja fia számkivetésének híre, a miért is (VII. É.) Budára indul. Toldi hős hírének (VI. É.) megéneklésére szolgál a tatár kám elfogása, nagy erejét kipróbálja Doveczczel való kalandjában, szerelmének mélységét, szívének tisztaságát Eszterrel szemben mutatja ki.

Az események párhuzamos menetéből, fokozatosan induló

¹ Arany János hátrahagyott iratai és versei. Budapest 1880.

cselekvényéből több hasonló jelenetet találunk a D. I.-ben és T. Sz.-ben; az átvett részeket felesleges kiemelni, csak azért hoztuk fel, hogy a cselekvény művészies fejlesztésében és haladásában a költőnek elért sikerét annál inkább szemléltessük.

Az okszerűség alapján kifejtett cselekvény magával hozta, hogy Ilosvainak anyagát más rendben csoportosította Arany. Az átvett anyagnak legnagyobb részét már megjelöltük a tartalomnál, most legfőlebb az alakításról szólhatunk. Ismerjük, mennyire más alakra helyezte a testvérek viszálykodását, mennyiben más menetet adott egyes eseményeknek. A kettős gyilkosságot egygyé vonta össze s annak a megokolása teljesen találó. Ilosvainak Miklósa is bujdosik és anyja titkon táplálja; de az édes anya tette Aranynál mennyivel rokonszenvesebbé válik ártatlanul üldözött fia irányában! Az útmutatás jóval később eső történet, a mit Arany kiinduló pontul helyez Toldijában. Ilosvai Toldija ólálkodik a vágóhíd körül egy darab májért, Aranyé méltatlankodva dobja el magától a koldus bért. A bikát mindkettőnél elfogja, szakácskodik a konyhán, öreg kondérokban vizet hoz: mind szolgálai munka. Arany felhasználja ezt az adatot is. Azonban a vezeklő hősnek milyen szívet facsaró a sorsa, mikor emberi méltóságát eldobva, a víz-hordó szamarat helyettesíti. A czipóba rejtett száz aranyat egyszerű tény gyanánt említi meg Ilosvai, Aranynál pedig milyen messze kiható ereje lesz az anya gondoskodásának. A cseh vitéz története csak annyiban nyert módosítást, hogy a jószívű Miklós hajlandó a kegyelemre, a halált, mint az álnokság büntetését adja. Ilosvainál rá sem hajt a kegyelemkérésre. Az özvegy asszonynyal való kalandot Arany sem mellőzte, hanem úgy használta fel, hogy »elő van adva, még sincs; el van mondva s Toldit még sem teszi csúffá, mert hiszen hátha sohse történt meg«. ¹ Ilosvai Toldija az ablakon való kiugrása miatt fölboszankodva indul neki a sírrablásnak, míg tette itt semmivel sem jobb az utolsó útonálló rablásánál, addig Arany Toldija teljesen romantikus indítékkal megy a meghalt kedvestől sírjában végbúcsút venni. A prágai kalandot Arany majdnem teljesen átalakította. Ilosvai Lajosának gyávaságát a haragtűrtöztetésnek leplébe burkolja a költő, fellobbanó haragja,

¹ Tompa Aranyhoz 1854. okt. 21.

fiúi kegyeletének megsértése sokkal erősebb indító ok, mintsem Laczfinak még nógatnia kelljen a harcra, a hogy Ilosvai elmeseéli. Az olaszszal való viadal előzményét, Toldinak a királyi udvartól való visszavonulásának okát Ilosvai is a haragban találja, bár megvallja: »Bizonyt nem írhatok, mi volt, annak az oka«. Arany Toldi zsémbességében az ok elevenére tapint. Ilosvainak Toldija megkegyelmez az olasz vitéznek, Aranynak elkeseredett agg hőse nem tudja gyakorolni a bocsánatot. Az apródok jelenetét a legutolsó vonásig átvette Arany a krónikástól, azonban menyire más a csak néhány órával azelőtt győző Miklósnak életgyilkos haragja, mint Ilosvai hősének szintén igazságos fölháborodása. Ez elviseli tovább is az életnek terhét, amaz összeroskad haragjának viharában, hogy üstökösként tűnjék el végső fellobbanása után.¹

Arany is átvett valamit a krónikások szárazságából. Csak-hogy a míg azok józansága megfosztja tárgyukat az előadás zatmatjától, addig Aranynál az elkésett krónikás hang, tudákosságuk utánezata régies színezetet ad sorainak. A XIX. századnak költője megmagyarázza a diák szavak értelmét, verseinek elejére oda biggyeszt egy-egy döcözgős verssort, hivatkozik forrására, hogy epikai hitelt adjon az elbeszélteknek. Ha a sok évszámot, a versbe szedett neveket olvassuk, vagy ismételve rátérünk egy-egy címer aprólékos leírására, önkénytelenül arra gondolunk, hogy a mi nagy költőnk ép úgy elvándorol a történelmi anyaghoz, mint a hogy a jó Tinódi Sebestyén bejárta az ország véráztatta csataterreit a hiteles adatok megszerzésére. Sokat nyom a latban Aranynál, hogy a jó Ilosvaiból egy-egy sorocskát oda nyomhat a szakaszok fölibe.² »Nem tudom — írja egyik levelében — benn van-e az *aesthetica* szótárában e terminus: »eposzi hitel«, de én annyira érzem ennek hatalmát, hogy történelmi vagy mondai alap nélkül nem vagyok képes alakítani; talán nincs inventióm, phantásiám: elég az hozzá, hogy nekem, ha építeni akarok, téglá kell és mész. Ezért pihen oly hosszasan Toldi II.« Talán ezért terhelte túl T. Sz.-t azzal a

¹ Az Ilosvaitól átvett adatok összehasonlításában Ilosvainak sorrendjét tartottam szem előtt.

² Levele Gyulai Pálhoz 1854 jan. 21.

sok helyi adattal, hogy a mondák segítségével adjon több hitelt művének. Toldyhoz legalább így ír:¹ »Ugy vagyok én a régi mondákkal, mint a pap a jeligével, szeretek, a hol csak lehet, rájok támaszkodni, s több hitelt, nyomatékot vélek általok művemnek adhatni«. A mint jól tudjuk, Toldi Szerelmének adataival sok baja akadt, mert ha már meg is engedte magának, hogy a kiemelkedő pontokban szegény nápolyi háborúkat egybevonja, Toldit mégis átalotta a történelem hallgatása ellenére kalandról kalandra vinni. E helyett annál aggodalmasabban kereste a korképnek vonásait. Szilágyival váltott leveleiben² látjuk ezt a böngésző munkálatot. Átkutatja Fesslert, Horvát: Nagy Lajos védelmét, Le Bret Italia Historia, Neapel und Sicilien munkáit. A Székely Cronica támogatja történeti személyeinek hitelességét. A földindulás, döghalál, sáska motivumokat is innen meríti, melyek Lajos táborát visszavertőre bírják az olasz földről. A Corpus iurisban kerestet adatokat, hogy a történeti tények is igazolják Lajosnak önkényes eljárását a fiúsításban. A Codex diplomaticus 1353, 54, 73, 65. oklevelei Piroska fiúsításában megadják a történelmi alapot, mert ezekben sincs a »főpapjaim és báróim tanácsára« szokásos alak. Az olasz hadjárat képét Szalay szerint adja, Visegrádnak leírását Oláh adatai nyomán. Az álharcz Ariosto Orlando Furiosójának mintájára alkottatott.

Mellőzzük ezeknek az adatoknak aprólékos felsorolását, hisz végeredményökben úgy is csak arra céloznak, hogy Arany-nak lelkiismeretes kutatásait kiemeljék. Ezekre az apró vonásokra nagy szüksége volt a korkép megalkotása céljából. Habár alakjai a jelenéi, azokat mégis a századok árjába kellett sodornia. Hogy pedig annál könnyebben elhitesse velünk a multat, történeti adatokkal iparkodik az ódontság színezetét eltalálni. A korkép megalkotása nem okozott annyi nehézséget Toldiban, mint Toldi Szerelmében. Hisz ott a gyermeki szeretetet, a fölfelé törekvő ifjú erőt éneкли meg, a vitézség és a becsületesség diadalát példázza, s ezek mind oly egyszerűek, a lelki életnek arról a kezdetleges fokáról valók, melyek még a gyermek esztét sem haladják túl. Teljesen a

¹ 1851 ápr. 28.

² 1854 decz., 1851 jan. 18., 1851. jul. 5.

mai időnek képét nyújtják a jámbor falusiak, a jó anya rajza, csak az agyarkodó bátyának végletekbe csapó gyűlölete nyul más esz-közökhöz, mint a minőhez a mi finoman áskolódo korunk szokott.

Mennyivel többet kívánhat a második rész korrajza. Hisz ott a társadalomnak majd minden osztálya érintkezik egymással. A falusi nemesház tiszta vidámságát a királyi palota rideg fénye váltja fel, a gondatlan örömök nyomába lép a mély, sorvasztó bánat, a szelid megadás és a szilaj fájdalom, gyengédség és vad indulatok oly rohamosan cserélődnek föl, hogy csak a középkornak lehet ez a sajátja. A tiszta érzelem üde levegője s a túlhajtott érzékiség poshadt gőze, az önfeláldozó anyai szeretet s a rideg, gögös fájdalom arányosan váltakoznak. Királyuk becsületéért, nemzetük dicsőségéért harczoló lovagok szállanak a küzdőtér korlátaiba, meghordozzák czimereiket Olaszország harczmezején. A társadalom fölött szigorú örként áll az egyház kiközösítő hatalmával. Igaza van mégis Harasztinak,¹ hogy a fölvelt kor mondanak már nagyon világos, történetnek pedig az époszíró kívánta részletekre nem eléggé az. Csakhogy Aranynak a költészete az emberi lélek és külső világ egymásra való hatásán épült föl, az okokat ebből a kettőből fejtí ki. A léleknek élete mindig ugyanaz marad főbb vonásaiban, a kor képe idővel változik. Arany előtt tehát inkább a jelen lebegett, melybe a múlt századoknak összerakergélt vonásait elrakosgatta. Érdeme, hogy sokat ellesett az életből s az örökké tartó jelent szemléli a múltban is, a miért Nagy Lajos kora keveset üt el a mi időnktől. Az események általában kisebbszerűek, hogy sem a daliás idők keretébe méltók volnának. Magyarország nagy királya álútakon lopódzik a cseh Károlynak trónjához, ámbár mögötte áll hada, de sarkalja anyjának s királyi tekintélyének a megsértése. Az olasz hadjárat apróbb várívásokból áll, a király tanúbizonyosságát adja több ízben hősies-ségének, fiatalos heve vakmerő tettekre tüzei, azonban a jó Toldi Miklós erős karja nélkül hány ízben vesztette volna el életét; irányában fukar a harcz istene, mert még párbaját sem engedi befejezni az alattomos félbeszakítás, sőt Toldi karikás ostorának kell bele pattognia a kardok csörtetésébe. Maga a hadjárat sem

¹ Magyar Szemle 1882. 11 lap.

jellemzi a lovagias királyt. A háború országos ügygyé válik öcsének meggyilkolása miatt, magánjellegét a megrablott jegyes boszúja kölcsönzi. A gyilkos özvegy elmenekül s a bűnök értelmi szerzőjén tölti ki boszúját a vérszomjas király. Menyasszonyát elveszíti s visszatérőben könnyedén veszi magára a szerelem igáját. Erzsébet sötét alakja, az olasz uraknak alattomos tanácsa, Károlynak udvara sokkal jobban jellemzik korukat, mint a tősgyökeres magyar alakok. A kiktől hidegséggel fordúlt el a költő, azokat találóbban tudja megérezkíteni, mint a kik szívéhez közelebb állanak. Azoknak alakjai csak a múltéi, ezek közülünk valók. A hősök tetőtől talpig becsületes magyar vitézek, a kik megborznak az álnokság minden fajtájától. Az ítéletre hívott főurak jobban hallgatnak az erkölcsi törvényre, mint a győző jogaira; Laczfi megkérdi királyától: »Lakomára jöttünk; minek e feszület? Magyar olasz ellen törvényt nem is ülhet«. Másrészt a hűbériség árnyékát sem találjuk meg; a letett fővezér őszbe borúlt feje meghajlik ifjú királyának szent koronája előtt, de a vak engedelmességet kiszorítja az odaadó hűség; a király országának apja, kihez alattvalói gyermeki szeretettel vonzódnak. Toldi beáll a sanyargatók sorába, hanem rövidesen felülkerekedik őszinte érzelme, a túlbuzgóból válásos kedély válik. Az egyszerű falusi nemesasszony Istenéhez fohászkodik elveszett fiáért, és a gyűlöletnek, önzésnek színét sem ismeri, mint a templomlátogató királyné. A magyaros érzés mindig túltesz a múltnak jellemző vonásain. A régi lovagok módjára lándzsát törnek a szép Piroska kezének birtokáért, hanem a lantos már csak hírből ismeri a lovagnak évekig tartó epedő, állhatatos szerelmét. A párbajbeli csalás miatt kitörlik a lovagok könyvéből Toldinak és Tarnak a nevét, de ott áll mellette Tarnak a mai korra emlékeztető párbajodázása. A jelen mindig betolul a múltba, rideg valóságával megsemmisíti annak ábrándos képeit.

Valódi magyar jellemeket, népünk életének megfelelő helyzeteket képes alkotni költőnk, csak hogy ebben az irányban is túlzásba ragadja képzelő ereje. Azon nem ütközünk meg, hogy a nép nyelvén értő király Toldinak a kardot: »Nesze, kösd fel, ne légy olyan gyermek« szavakkal kínálja, hiszen Toldi még csak az imént hagyta el a falusi társaságot, az egyszerű pór fiút még vakítja a királyi udvar fénye. Hanem annál hihetetlenebbnek tűnik

föl a nemes Csuta György vendégszereplése. A magyar embernek közmondásos vendégszeretetét teljesen kiaknázza Arany, hogy Rozgonyi elmesélhesse ügyét-baját a kurta nemes alakjába öltözött Lajosnak. Nézzük csak, miként állít be a gazdag Rozgonyi házába Csuta György. Az elszegényedett kis nemes megkérdezi, szabad-e a kútnál itatni, Rozgonyinak a leánya, majd az apja jó szívvél marasztalja, aztán asztalához ülteti; mind ebben nincs semmi hihetetlen. A bor fel is oldja az öreg nyelvét, bizalmasabbá válik, mint rendesen, azonban túlzásba megy bizalmassága, hogy titkos búját az egyszerű útasnak nagysóhajtva elmondja. A gazdag Rozgonyit a földhöz ragadt kisnemes figyelmezteti, miként orvosolhatná baját, ez szeget üt az öreg fejébe, jó szívvél is viselkedhetik ezért a tanácsadó iránt, hanem hogy leányának a kezét mindjárt annak a jöttment embernek kínálja, az hihetetlen. Annál inkább valószínűtlenné válik ez a jelenet, mert már felébredt Rozgonyi boszankodása vendége királysértő szavaira, a bizalmatlanságnak alapját felkelte, a mire már nem építhette sem az apa, sem az idegen a legnagyobb odaadást feltételező házasságot.

Habár a kornak képétől elütöttek ezek az általánosan jellemző vonások, mégis gyönyörködünk bennök. Érezzük, hogy Arany mindenek felett nemzeti költő, a ki nem enged változást népének sajátos vonásaiban, nem akarja föltételezni, hogy a magyar társadalmat valaha annyira áthatotta az idegen szellem, hogy teljesen ki tudott volna vetkezni fájának szokásaiból. Magyar világot rajzol első sorban s ebben a világban magyar jellemeket. Az egyes alakoknál külön-külön iparkodunk kimutatni eljárását. Most csak általánosságban körvonalozzuk jellemzésének módszerét.

Aranynak éles megfigyelő képessége is felfedezte, hogy minden emberben a szűk korlátokba szorítókozó egyéni sajátosságok a nemzetet jellemző általánosabb vonások keretében mutatkoznak. Minden embernek egyéni és nemzeti sajátossága pedig az általános emberinek alapján mutatkozik. Ennek a három rétegnek létezése a jellemző vonások találkozását és eltérő voltát tételezi fel úgy a nemi jelleg természetes törvénye, valamint a faji és egyéni sajátosságok túlsúlya szerint. A férfialakokban az indúlatnak erősebb kitörést enged, mint a nőknél. Jellemzőbbek, huzamosabb folyamatúak a férfiak indulatai; a testen észlelhető érzéki változásoknak egész

raját vonják maguk után, kitartóbb voltukkal néha egészen feldúlják a testet, utóhatásaikban többnyire végzetesek. A nőknél a vér könnyed hullámozása, a feszülő izmok finom ruganyossága huza-mossá teszi az örömet és szenvedést, azonban mérsékli, emeli és csökkenti azoknak erősségét. Jobban örülnek, mélyebben szenvednek mint a férfiak, csakhogy indulataik állandó hullámozása a végletekbe sohasem sodorja őket. Ennek az általános emberinek a föltétele több-kevesebb érzékiséget kíván s épen ez az érzékiség tünteti fel Aranynak alakjait az élet színében s abban a csalódásban ringat el, mintha nem is a múlt, hanem a jelen emberei volnának. A jellemző vonásoknak ez az alapja általánosságban hasonlóvá teszi az embereket, de szűkebb körbe csoportosítja őket a nemzeti jelleg. Miklós, Toldi Lőrinczné, Rozgonyi Piroska, a két Bencze megannyi magyar alakok. Máriában és Károlyban az idegen vér teljesen uralkodik, Lajosnál a magyar és olasz vér vegyületében mindkét faj ismertető jegye felüti fejét.

Arany eltér korának íróitól, a mennyiben hőseinek szilajabb jellemvonásait korántsem szelidíti meg, hanem meghagyva, a lélek és a külső körülmények egybeh hatásából igyekszik az elütő jelenségeket érthetővé tenni. S épen ezekkel a hibákkal hozza alakjait közelebb az élethez. Mivel a lélektani elemzést behozta jellemzésébe, a lelki élet apróbb részleteire is kiterjeszkedik, tehát realiztikus eljárást alkalmaz jellemzésmódjában. Leírja annyiban a testet is, a mennyiben valami lelkiállapot kifejezője, azonban önmagáért sohasem, mint a francia naturalisták. Alakjait mégis eszményíti, mert a rendkívül kifejlődött lelkiismeret, a túlságos érzékenység, a szilajsággal váltakozó, vagy önmagában álló gyöngédség majdnem valamennyit jellemzi. A testnek és léleknek egymásraható tényéből származnak a tettek. Minthogy a testet és lelket kölcsönös hatásában vizsgálta, mindkettőt élénk hozta a költő, ennek alapján a tetteket mindig szükségszerűeknek fogadhatjuk el és vizsgálhatjuk, hogy a jellemeknek megfelelők-e. A minden oldalról bemutatott alakok önmagukat jellemzik tetteikkel. Ezek a cselekvések pedig indító okaikban sohasem általánosak, hanem mindig az egyének jelleméből folyók. Így tudja Arany kivinni jellemzésének egyéni rétegét is s megmenti hőseit attól, hogy csak fajt s ne egyént is tüntessenek föl.

Arany általában nagyon keveset jellemez szavakkal. Ha igen, akkor öntudatosan teszi. »Toldi«-nak népies jellege megkívánja, hogy az alakokat állandó jelzőjük kíséretében mutassa be, azért szól a hitös szolgáról, a régi hű cselédről, a bölcs, jó királyról. Toldi Szerelme már kevésbé népies és ebben el is maradnak ezek az állandó jelzők. Észrevehető, hogy Arany néha pártállást foglal hősei mellett. A szerint, a hogy rokonszenvével kíséri hőseit, vagy gyűlöli őket, egy-egy kedvező vagy előítéletet keltő jelzőt találunk Tar és Toldi neve mellett.

A legtöbb hőst, mint egész embert rajzolja több vagy kevesebb vonásnak segítségével, a mint előmozdítja a cselekvényt, vagy csak általános jellemzésre szolgál. Néha megelégszik egyetlen vonással is, hanem ebben a vonásban olyan hatalmasan jelentkezik az egyediség, hogy az alakot a kísérő vonások nélkül is teljesen látjuk magunk előtt.

Különösen Toldi Miklós jellemző vonásainak összegzésénél soha sem szabad megfeledkeznünk arról az álláspontról, a melyre költőnk helyezkedett. Arany mindenek felett magyar költő, szeretettel csüng népén, vére az ő vére, szíve nemzetével együtt érez. A képzelet világába nyúl, hogy hőst keressen magának, a kire népének jellemvonásait, meggyökeresedett szokásait rárakja, a kiből fájának véralkatát megörökítse. S megtalálja hőst a krónikás száraz versében, olyan alakra lel, a kit a közönséges emberek sorában csak durva testi ereje tüntet ki. Hősnek nem kínálkozik semmiképpen sem. Ereje korlátot nem ismer, önző akarata minduntalan ellentétbe hozza az erkölcsi világrenddel, az emberszabta törvényekkel. Örökös elnéző dédelgetésre van szüksége, hogy megállhasson azon a fokon, hova a természetadta erők s a király kegyelme emelte. Túlásaiban nevetségessé, erőszakosságaiban gyűlöltté válik, egyszóval mindenképp csak ember. És Aranynak arra az emberre volt szüksége, a kinek életét, viselt tetteit, emberi gyarlóságait megőrizte a krónikás, szájról-szájra adta a hagyomány. Ennek az alaknak jó tulajdonságait erényeknek tünteti föl, ferdeségeit elnagyolja, vétkeit közönséges emberi botlásokra szállítja le, a mibe belesodorhat a fölhevült vér, de mindennél inkább a körülmények végzetes találkozása. Csak nevet, egy élő embernek a vázát kéri a történelemtől s a népszellem alkotó erejével új és mégis régi

alakot teremt. A mit a romlatlan népalakokról ellesett, a mit csak tanulmányai, személyes tapasztalatai útján magáévá tehetett, azt mind erre az alakra helyezi, a kit csak más időbe kell visszavinnie, hogy ott, mint hozzánk hasonló ember, átküzdje az életet. Azért méltán kérdezhetjük: »Ki más Toldi, mint udvarházaink valamelyikének elparlagiasodott szülőtte, egy egész pórsuhancz, a ki nagyobb hivatást érez keblében, elzüllick falujából s becsülettel tér haza« ?¹

Arany embert fest, a kit félszázadon keresztül mutat be. Ha összevetjük a fiatal Toldi jellemvonásait az agg hősével, bizonyos ellenmondások merülnek föl, de ha természetes fejlődésében vizsgáljuk, ezek elsimúlnak, igazoltakká lesznek. Szívének nemessége, mély hite, érzékenységgel párosult szeretete mindvégig jellemzik. A paraszt fiúban már benne van az a rátartó becsületesség, a mely a lovagot sem hagyja el, viszont minden akadályt összezúzó erőszakossága, hirtelen haragja is egész halálos ágyáig kísérik.

Mikor első ízben találkozunk vele, általános és egyszerű vonásai nem igen sokat sejtetnek velünk. Várakozásunkat azonban kellemesen jutalmazza önérzete, a mi egyszerre magasabbra emeli szemünk előtt. Megismerkedünk csakhamar több sajátos jellemvonásával is. Mintha csak sejténé, hogy a nagyratörő tehetséget úgy sem akadályozhatja örökkön a rosszakaratú irigység, megbecsüli bátyját. Még nem tudja, hogy mi az »a valami«, a mi lelke gyűlölségén erőt vesz, de többször megnyilatkozik benne. Emitt a testvéri szeretet törvényének a szava, Laczfi »hé paraszt« megszólítására, mint sértett büszkeség tör elő, a szolgálta-had előtt lelke fellázadt dühének csillapításában mutatkozik. Erősebb fokú a férfúnál, a ki nem akar Lajoshoz menni mindaddig a kegyelemért, míg csak lovag számba nem jő. Ez a rátartósság daczó erővé nő ki az agg vitéznél, a ki az élet határán sem áll el feltett szándékától, hogy egyengesse a kibékülés útját. Másokkal szemben kihívó daczólassá fajul akaraterejének ilyenén nyilatkozása, magával szemben az önsanyargató fájó gyönyörűségévé. Életének tévedése más boldogságát összezúzta, ezért maga is bűnhődik: »Nem akart halálba gyáván menekülni, se gonosztevéként bitóra kerülni.

¹ Gyulai Pál: Emlékbeszéd Arany János felett.

Kínnal az életét kinyújtani vágyik, Szerelemért, bűnért vezekelni váltig, Vezekelni önként, szabad indulattal: Nem a törvény előtt, lelki gyalázattal«. Ebben a keserűségben való gyönyörködés korának vonása, egyúttal lelke fájó sebének természetes gyógyira is. Tisztító útjának kalandos változatossága mutatja, milyen nagy harczon megy át önérzete. Óriás haragja felgyúlad a Mikola névre, már le akarja ütni a gárgyánt: »Meggírálta magát nagy nehezen mégis: Ám, hadd »törje szívem« ez a kisebbség is«. Ő is beköthetné a világ szemét, mint többi zarándoktársa, nem — képmutaó önmaga előtt nem lehet s másokat sem tűr olyanoknak. Lovag, legnagyobb szenvedélye a háború zaja, élettársa a kard. Lajos se-rege ugyan zárva a vitéz Toldi előtt, Károly cseh császáré nyitva, kardot kínál néki, még a vadászatra sem kell; annál kevésbbé tud megalkudni a helyzettel, hogy ő a háborúban, mint lovag, titokban vegyen részt: »Nem vagyok én méltó kardra, hogy viseljem, Nincs lány-megölőnek, lovagok közt helyem, Hordozva szívemben Piroska nagy átkát, Kinek eltemettem fényes ifjúságát«.

Önérzetének kifolyása az az erős akarat, a mely a viszontagságok sodró folyamában sem hagyja elcsüggedni. Igaz, hogy vallásossága is nyújt balzsamot az irigység sebeire, de mindig akaraterején alapúl nyugalma. Hiszi, hogy nem született parlagi embernek, tudja, hogy ereje mindig több, mint akárkié s ezzel az ő korában felemelkedhetik. Ha más ügyét magáévá teszi, vagy magáénak gondolja, az erőszakosság rohamos erejével kívánja magát érvényesíteni. Lajosnak majd véresre tiporja a sarkát, a miért a cseh király lealázását perczekig is tudja tűrni. A vén sas ráér meghalni, hogyha a nemzet czímerének megmentése a nevéhez fűződik. Annyira alaphangúlata ez az önérzet, hogy kevés olyan vonást tudunk találni, melynek végső forrását ebből ne tudnók megérteni.

Rokonszenves vonásainak legfőbbike a szeretet. Ha Toldinak a közönséges emberétől elütő vonásait látjuk s még szeretetének mértékét nem ismertük, bátran kimerjük mondani, hogy határtalanúl szeret és határtalanúl gyűlöl. Mert Toldi »azon expansiv természetek egyike, kik mindent egész lélekből tesznek, mindjárt teljesen oda adják magukat«.¹

¹ Riedl i. m.

Ha anyjáról van szó, olyan, mint a gyermek. Csak miatta nem tud elszakadni Nagyfaluból; a bucsúzóra anyjához vissza kell mennie, bár György szolgálai elfoghatják. A válás fájdalma alatt majd következtelen szilárdságához, olyan határtalanul vonzódik anyjához. Örömét és búját anyjával osztja meg, a kegyelmet nyert Toldi kétszeresen boldog, hogy anyja mellette van, mikor elveszti Piroskáját, nála keres vigasztalást. Mikor már mindenről megfeledkezik. »Mit neki egészség, erkölcs, vagyon, élet, Becsület és jó hír, és örök ítélet«, a tivornyázók között nem mer maradni, hogy anyja előtt pirúlnia ne kelljen. Lelkének mardosásában elfásúl a törekvés minden neme iránt, de fegyvert fog, hogy annak a szegény asszonynak egy kis örömet is csináljon a sok szenvedés után. Ha óriás ereje csupa barátságból összezúzni képes a cseh vaskeztyűs ujját, a kínzó nyugtalanság, a halálveszedelem, a megkegyelmeztetés viszás érzelmei után is tud olyan óvatosan gyengéd lenni, hogy anyját »kímélve szorítá pánczélos ölébe«. Anyjának pusztá említése varázsló íge reá nézve, hogy mind a két Bencze megállítsa akár a bújdosás kezdetén, akár a sírásásban.

Szereti Szeredait, mint kalandjaiban hű bajtársát, barátságával megajándékozta, mikor gyászos multját megismeri, s ha már szívének nemességén nincs oka kételkedni, büszkeségét, hűgát, Anikót adja neki, hogy boldogságuk fénye az ő lezajlott szenvedéseit a nyugalom derűjével áraszsza el.

Ha óvatos tudott lenni, hogy ébredő rokonszenvén át a szeretet fokáig engedje a lantost, királyával szemben épen annyira odaadó, határtalanul hűséges alattvaló. Az ifjú Toldi elméje egyre csak királyán jár, mint leendő sorsának eldöntőjén. Mikor bátyjának üldözése idegenbe kergeti a szülői háztól, Buda felé viszik gondolatai, hogy a királynak mutassa meg vitézségét. Álmában a királytól nyert vétkeért kegyelmet. S a ki egyre hánytorgatja magában, mikép jut királyához, mint új életének forrásához, annak ajkáról ép olyan természetesen lebben el a kérő szó: »Én meg ide jöttem feladni tettemet S várni vagy kegyelmet, vagy büntetésemet«, mint az egyszerű szív sugalta esengés: »Csak azon könyörögök mostan felségednek: Vegyen be sergébe csupán közembernek: Jó az az Isten, jót ad: megszerzi majd kardom, A mire szükségem leszen, avval tartom«. Ez a pártfogoló jóakarát Lajos részéről az

idő folyamán szeretetbe megy át, valamint Toldinak alattvalói hűsége önzetlen odaadásába. Mikor Lajos a szép Piroskát és Toldiját a képzelet aranylánczával összekötötte, a baráti szeretet nyilvánulását látjuk, a mely annál könnyebben átcsap a haragba, minél jobban feltárul előtte Toldi bűne. Nemcsak a lovagi törvény áthágásán, hanem Lajos terveinek keresztül húzásán is törik meg Toldi megkegyelmeztetése. Viszont Toldit, édes anyján kívül a király iránt táplált, kitörölhetetlen szeretet is hívja a táborba. Nem a komondornak urához való ragaszkodását¹ látom itt, többet ennél. A királyt és jó barátot őrzi a magyar nemes. Jó barátját kihozza a közáporból, elfogja a német zsoldosokat s már előbb segélyére terem, mint akármely párbajt szemlélő, de elmenekül az elől, hogy királya kegyelmet nyújtson szolgálataért. S épen ezért a baráti viszonyáért találja különösnek, hogy ilyen jó barát esedezék királya kegyelméért. Ez a duzzogása korántsem változtatja groteszkké alakját.

Éveik múltával nőttön nő ez a bizalmas viszony köztük. Toldi zsémbeskedik, mint a ki érzi, hogy ez neki előjoga. A pusztán oda dobott »távozzál« szó képes elúzni az udvartól, megmakacsodva összeütközésbe hozza a világgal, »néki már a földön minden olyan fagyott«. Az öregek túlérzékenységgel sértően fakad ki: »Vén király! A róka nem rókább tenálad«. De jó barátjának a karjaiban haldokolva sóhajt föl: »Ha zsémbes, ha durva voltam, lattal ne mérd, Engedd el azt nékem az én jó szívemért«. S a min még féltőbb gonddal csüggött, mint királyán, népét neki ajánlja azzal az aprólékoskodó féltékenységgel, a mivel szeretetünk tárgyát a szívünkhöz közelállónak adjuk: »Szeresd a magyart, de ne faragd le, szóla, Erejét, formáját, durva kéréget róla: Mert mi haszna, simább, ha jól megfaragják? Nehezebb eltörni 'a faragatlan fát«. Hazafiasságában nem rajong, de nem is demokrata, hisz szívesen élt a nép között, míg atyjának dicső tettei s az a tudat nem bántották, hogy elmaradottságával nemzetségét meggyalázza. A nemzeties politikának hangja tör ki királyához intézett szavaiból.

Valamennyi jellemvonása helyenkint átmegy abba a szerete-

¹ Lásd Haraszi: Arany elbeszélő költészete »Magyar Szemle« 1881.

lenségbe, mely az érzelmi világot is ép olyan szilaj erőszakossággal akarja kivánságainak alávetni, mint a hogy a testi erőtől biztosított fölény nem engedi, hogy magán kívül más urat ismerjen. Sokáig nem szeret mást, mint anyját, királyát s öreg cselédjét, de mindenek felett a harczot. S ez természetes vonása minden kiválóságnak, mert ha már kedvencz képzetétől elfordúl, olyan ember lesz, mint a többi, eloszlik az a kiválóság, mely eddig környezte, Toldinak is az a híre járja, hogy keményszívű, a házas életet szeszélye kedvéért sutba dobja. Még anyja kérésére sem tud elveivel szakítani: »Kedvesebb nekem a nőtelen állapot«. Piroska is méltán kérdezi az ábrándozó féltékenységével: »fog-e értem vinni«? Már ébredő reményét is lehüti a hős ismert közönyössége: »az, kiért a leány szív hiába reped meg«? S ha ismerjük harczvágyát, olyan természetes, hogy a vitéz Toldi csak nem nézheti tétlenül mások diadalát. Ha pedig már egyszer belé kapott szívébe az eddig ismeretlen láng, érthető lesz vonakodása, töprengése. A boldogság sejtelmes érzete és régi álláspontjának feladása egyre hullámszanak szívében. Latolgatja a körülményeket s arra a meggyőződésre jut, hogy Piroskára gondolnia sem szabad. De minél jobban eltiltunk magunktól valamely gondolatot, az annál hatalmasabban uralkodik rajtunk. Toldi küzdelme a szerelemmel előbb-utóbb az ő teljes vereségén végződik. Vágyva vágyódik: »Csak a lehetetlent lehetne letetni: Piroska személyét egy percze feledni!... Csak Lajos indulna hamar a táborral!... Vigasztalja magát; eh, kimegy a borral«. Annyira rohamosan fejlődik indulata, hogy egész gondolatvilágát feldúlja, elveiben következtelenné teszi. Megigéri a józan okoskodás hangján: »Soha nekem! — mondá — ha aranyból lesz is, egy se', anyám, egy se'! elfeledem ezt is«. És mégis érzi ennek az érzelemnek jogosultságát: »S én a dicsőségben egyedül, mint fénix, páratlan eléjtek? . . . Ember vagyok én is«! Mesteri gondolat volt Toldit a környezetből kiragadni, elvinni a prágai kalandra, hogy kibéküljön a múlttal s az édes igának hajlandó legyen alávetnie magát. Épen ebből az állapotból fejthető meg a részvéte az elrablott leány iránt. Lovagiasságának ez a nyilatkozata, kétszeresen jellemző reá. Szánó részvétének tanujelét adta már az özvegy asszony fiaiért vívott párviadalban, de ott nagyon sokat számított az édes anya emléke.

Jodovna megmentésére ép akkor rohan, midőn legszebben tervezget jövője felől. Vihette kalandvágya is, de inkább az előtte lebegő Piroska képe. S ez annál jobban magyarázható, mert Toldi a boldogság előtt állt s a szenvedélyeket kiállott boldog ember számalma könnyen elnyerhető. Ebből a szerelemből fakad a Jodovna ajánlatát méltatlankodással visszautasító becsületessége. Ez a vonás nemcsak a szerelmesre vall, a ki irtózik szerelmének eszményképét még gondolattal is bemocskosítani, hanem a romlatlan, tősgyökeres magyar jellem találóan alkalmazott tulajdonsága is, mely a paráznát soha sem szívelte. Csak gondoljunk a későbbiekre, mennyire felháborodik Miklós a képmutató zarándokcsapat erkölcsstelenségén s mekkorára sülyed önönmaga előtt a szalontai tivornyázás után.

Mégis meglátszik Miklóson, hogy a szerelem csak időleges lakója szívének, hogy néki első a dicsőség, a harczvágy. Azért is dühöng később fellázadt természete olyannyira, mert nem engedett helyet annak a tartalomnak, melyet természet szerint befogadnia s képviselnie kell. Mindjárt börtönbe hullásakor, átfut elméjén ez a gondolat: »El kell veszni tehát becsületlenül, gyáván! Temetve, feledve pokol éjszakáján! Ama mennyországból küszöbén elválva! S mindezekért bosszút — még bosszút sem állva«. Kiszabadulása után egyszerre ez a gondolat keríti hatalmába, a harczy dicsőségen alapuló becsületfogalom háttérbe szorítja a gyöngédebb érzelmeket s részben ezzel menthetjük a Toldi Estéjének hőseit, hogy elfeledkezik életének legszebb részéről. Ámbár ez a hiba a Toldi-trilogia szakadozott megírásának következménye.

Ha huzamosabban időzünk a szerelmes Toldi lelki állapotának megnyilatkozásánál, olyan jelenségek tűnnek szemünkbe, melyek nyomán kétségbe vonhatjuk Toldinak kizárólagos nyereségét, veszekedő természetét. Mikor meghallotta Piroskának férjhez menetelét, kerüli Tart, nem akarja látni Piroskáját. A becsület, kölcsönös nyugalom megőrzése felváltva jutnak érvényre Miklósnál, másfelől harczol benne a vágy, hogy mindent martaléku dobjon oda egy percznek, csakhogy ebben a perczen láthassa őt. »Ne híj te magadhoz soha engem Lőrincz«! óvja a férjet magától, de azért iparkodik megalkudni a helyzettel is: »Egyszer, csak ez egyszer — de mit ér, mit használ! Látni Piroskáját — jaj! nem övé az már; tőle hideg búcsút — azt sincs joga venni.

Egy néma sóhajtást — jobb oda se menni. Hátha szilaj vére — de galamb lesz, bárány; váljon meg örökre — meg ez egy percz árán; keserűbb lesz akkor — legyen azt szomjuzza«. Tovább is bír még magán uralkodni, az édes kinnak perczeit élvezi a beszélgetés alatt, iszik Tarért, mert Piroskájáért is ihatik. Nyugalmanak megtartása azonban annyira igénybe veszi lelki erejét, hogy a legcsekélyebb kizökkenés is a másik szélsőségbe ugratná. Szinte nem jól esik látnunk Toldinak véstjósuló nyugodtságát s nem egy ellenmondásnak kell kizavarnia egyensúlyából, a legdurvább tett dúlja föl erőltetett békéjét. Tar szájon üti Piroskát. Ha a sértés annál nagyobb, minél magasabb állású személyen követi el az alacsony rangú ember, úgy Toldi haragja igazolt. Tar kedvéért sokat eldobott magától, Tart alacsonyysága mellett a fegyvercsere, a család további folytatása még jobban kisebbitette s ez az ember merte megütni Piroskát! A leggyöngédebb szerelmet a vad vérszomja váltja fel, azután az érzelmek hullámozása felszínre dobja az észvesztő fájdalmat, a melyben egy percz alatt akarja megváltani egész életének elvesztett boldogságát. S ha Toldi óriás volt a csatában, még hatalmasabb lelkének ebben a nagy tusájában. Tud akarni, a szenvedély felhőjén a józan ész világa tűz át: »Toldin erőt vesz keserű józanság, az előtte verdő nemes ártatlanság, ki lovagnak hívja . . mintegy *maga* ellen! Becsületinek hogy védelmire keljen«. Toldi nem is óhajt a helyzet ura maradni, sokkal inkább szívébe nyilalt tettének vészes következménye. Távozik, búja erős házát az egészség, erkölcs, vagyon, élet, becsület és jó hír árán akarja feldúlni. Mindez szívének nemességére vall, mert csak a nagy lelkek tudják magukat a végletekig ostromozni mással szemben elkövetett jogtalanságukért.

A szerelem sarkalja boszúra is. Bizonyynyal a ragadozó vadállat vérszomja semmiképen sem illik Toldihoz, mint hőshez, de van mentsége párbajának. Tarral megfogadtatta, hogy Piroskájával jól bánik s az ellenkezőt kell tapasztalnia; Toldi mindig védelmezője volt a nőnek, annál inkább Piroskának, kihez szíve-lelke már oda nőtt. S a legnagyobb lelki küzdelmében kell látnia a gyöngye nő bántalmát, majd megismeri annak óriási szerelmét, ezután mindennel meghasonlásba jut s magán kívül, még az egy Tart okolja az egészért. Vadász reá, mint az éhes farkas zsák-

mányára, elfogja, a Dunába merül érte, csak hogy vérét onthassa. Igaz, hogy páncél nélkül vív s Tar sem tehetetlen ellenfele, mégis vérszomja uralkodik eljárásában. Jellemének ez az árnyoldala csak a középkorban érthető, »a mely az emberben szunyadó állatot még nem bírta annyira megszelídíteni, mint az új kor civilizációja.«¹

Viszont meg is engedhette a költő, hogy hősét így elragadja a vérszomj. Sokkal valószínűbb, emberiesebb az alakja ebben a mindent lezúzó kitörésében, »mintha azoknak a sötét multú férfiak egyikét rajzolná, kik meghasonolva vonúltak el a társadalomból, kikben az elfojtott szenvedély csak néha vetődik fel, ideges rángatózásba ejtve az ajakszélt, futó villámot repítve át a homlokon, míg végül megsemmisítőleg tör ki.«² Az erkölcsi nézetet sem sérti meg ennek a szenvedélynek ádáz pusztítása, mert a körülményektől mentett hőst mindig kíséri a jóval erősebb büntetés. Tar gyilkosát mindenki leütheti, az apródok vérében gázoló Toldit nem emészti-e fel rettenetes haragja, s ki tudja, mily büntetés éri, ha életben marad? Más felől pedig ebben a szerelmi vivódásában, a szilajság legszélső határát elérő szenvedélyében sokkal természetesebb, mint a D. I.-ben, a hol a boldog Piroskának ölelő karjaiból alig tud kibontakozni, vagy pedig Kesziben ábrándozik, míg Lajos a csata előkészületeivel az egész országot mozgásba hozza.

Másutt nem lehet vérszomjról vádolnunk. Harczaiban az erős védelmezi a gyengét, országának becsületére teszi föl életét, királyát követi a halál torkába, egy maga százakat öl, hogy erejének nagyságát ellenfeleinek sokasága korlátolja. Mikor az olaszra mért csapást visszarántja, mert ellenfelének eltörött a kardja, mikor a rimánkodó csehnek megkegyelmez, azt hiszem, nem »a népünnep felfogadott inges-gattyás athlétáinak betanúlt lovagi modorát« utánozza. S a mikor az álnok cseh letéjezi, az élet-halál harcra kihívott olasznak kegyelemcsapást ad, nem a győző jogát követi-e? Egyáltalában nagy vonásokkal adja elő Arany ezeket a párbajbevezetéseket s honnan állíthatjuk, hogy »kutya módra üti agyon ellenfelét, testét egész mézvárosi kedvteléssel szabja ki«?²

Több ízben hangsúlyoztuk, hogy Arany embert rajzolt Toldi-

¹ Riedl. i. m.

² Haraszi. i. m.

jában, a kinek jellemvonásaiért a magyar ember szívét teljesen kitanúlta. Megragadó vonása hősünknek mély vallásossága. Olyan erény ez, a mely a magyart mindig és úgy jellemezte, a hogy Toldinál találjuk. Nem rajongó, képmutató kérdés ez, a melylyel megfér a titkon elkövetett bűn. Áhítata a szív mélyéből fakad, a mely kitartásért, pártfoglalásért esedez, ha bátyja elmarja a háztól; erőt kér, ha jó ügyért teszi kockára életét. Majd hálaadó szavakat ad ajakára, hogy megköszönje az Úr gazdag kegyelmét, majd reményét erősíti, hogy a zimankós élet után a boldogabb hazába költözött tiszta lény őt is meggyógyítja boldog szeretetével.

Jellemének sok szép vonása visszatér erre az erős alapra, melyet a jámbor anya adhatott csak fiának. Innen magyarázható ki mélyen érző becsületessége, érzékeny lelkiismerete. Öntudatlanul összezúzza egy élet boldogságát s a kínos étellel levezekli bűnét. Gyilkosságra soha sem vetemedik, ha ő is, párviadalban, csatában teszi. Életét általában a tisztaság jellemzi.

Benne nem keresetjük a romantikus lovagot. Becsületes magyar vitéz, a ki az élet nagyobb feladatait csak úgy oldja meg, mint más közönséges ember. Elvont eszméért nem lelkesedik, hanem a mit szentnek tart, azért szívének utolsó csepp vérének oda adja. Toldi a történelem és monda hagyományos vonásaival festett hős, a ki erőgyakorlataival sokszor kicsinyes munkát végez, de az élet valóságosságát éppen ezzel őrzi meg. Fokonkint fejlődő ember, ki mindvégig megtartja jellemének alapvonásait, az idő és körülmények sulya alatt más és más irányban módosítja azokat, de utoljára is következetes marad hozzájuk. Mint fiatal ember törekvő; szilárd, ha a férfiú erejét teszik próbára a sors csapásai s lassan égő, majd végső lángjának fellobbanásával kialvó agg ember.

Jellemének következetességét fényesen bizonyítja Toldi Estéje. Minden vonása megmaradt, csak ridegebbé vált. A zimankós élet hideg, de tiszta telet adott neki. Hosszú, dicsőséges útjának a végét éri, nincs, a mi az élethez kösse, szeretettjei körötte nyugusznak, vándor-madár lelke a meleg haza után vágyódik. Az agg ember érzékenységgel zsémbeskedik, feljajdul, hogy idő előtt krónikába teszik, túlerős akaratával még egyszer követeli, hogy higyenek vén karja erejének. Hazájáért még egyszer küzdőbe viszi agg fejét és fényében elég. Utolsó megjelenése tüneményes, halála

meglepő. Jól eső a meghasonlott kedélynek a világgal kibékülő elszunyadása, óriási alakjához méltó a halála. Ha csatában hűny el, az ellenség győzelme csorbítja hírnevét, sorvasztó betegség emészti fel, szánakozunk rajta, haragja gyilkolja meg, s ezt természetesnek tartjuk. Sötét este, ismeretlenül jött Budára, sötét éjjel, fáklya fény mellett, ezerek néma, magasztos fájdalomában tűnik el a pusztában.

Ha összegezzük egész életének jellemző vonásait, tulajdonképpen csak a fiatal Toldiét adjuk. A vitézi élet, hír, dicsőség után való vágy úgy Toldit, mint benne a nemzeti hőst mindenha jellemzi. Ezért a bátorság és vitézség sohasem hagyja el. Nemzeti jelleme is megkívánja az önérzetességet, túlerős természete sokfélekép módosítja, de alapjában az indulatok hevén át csak a büszke önérzet látszik. Lovagiassága, nagylelkűsége faji öröksége. Innen származik hazafi érzése is. Mindig őszinte, szerény és valóságos, mint a nagyfalusi nemesi lak asszonya. Palléroztatlansága néha bántó, de egyszerűsége, tapasztalatlansága, jó szíve és gyöngédsége kiköszörülnek ezt a csorbát. Jellemének árnyoldala öröklött családi vonása: az indulatosság és hirtelen harag, de szembe állíthatjuk türelmét, bánatát, hajlandóságát a kibékülésre. Ha nehéz körülmények közé jut, leleményessége és szemessége kivágják, s annál is inkább megérdemli ezt, hisz' mindig önzetlenül cselekszik. Mint valódi magyar természetet a víg kedély és jó kedv követi, csak a sors csapásai törnek össze idők folytán. Ebben foglaltuk össze a taglalás közben szétszórt vonásokat.

A trilogiának egészen végig szereplő alakok másika Lajos. A hagyomány és a történelmi adatok alapján az élet három részében bemutatott hőse költeményünknek. A mint népe legjobb alattvalója tősgyökeres magyar, benne is megtestesülnek népének vonásai, bár az olasz vérnek is kijut a megillető rész. Felsőbbségének érzete, helyenként fel-felcsapó önzése kiemeli népének sorából, de még sem elérhetetlen. Van valami benne a népünket jellemző pátriárkálizmusból.

Nem közelíti meg a lovagok mintaképét, Cidet, de a költő előtt nem is lebegett ilyen eszménykép. Ő szabad, nemes, fegyverforgató népet képzelt el, melynek a fejedelme atyja, pátriárka, első az egyenlők között.¹ A történeti hűség elve változtatott szándékán, de teljesen nem semmisítette meg. Szeretettel rajzolja a fejlődő

¹ Arany Petőfihez írt levele.

királyt, »Nagy tetszés követte a király beszédét, zsenge korához ily ritka bölcsességét«. Rokonszenvessé teszi alakját, hogy az elnyomott ártatlanság védelmezésére kel föl s a lappangó hamisság leálcázásában szerepel első fellépésénél. Hivatásának tudata jellemzi már, mint ifjút: »a király minek volna, ha nem tudná, ki mit csinál«? A magyar költőnek azzal a szeretetteljes gondoskodásával mutatja be birályát, melynek párját Vörösmarty Cserhalomjában látjuk. Népéhez annál közelebb áll, hogy »az együgyű szív nyelvén nagyon érte«. Az álcázáskodó Györgyöt kényszeríti, hogy igazságlevelet állítson ki önkénytelen adományozásáról. Eljárásának ilyenén volta a ravaszság bizonyos fokán jellemzi: előbb megvillan a bíró fejében a csalás gondolata, mint a vétkesében. Általában van benne valami maradvány az olasz vérből. Jellemének átalakulása azonban jobbadán a Toldi Szerelmébe esik. Itt Lajos is viruló férfikorban szerepel. Szívét a boldogság érzete tölti el s legjobb vitézét is boldogítani óhajtja: »De mint földön a nap tükröz új napokat, Ugy óhajt a boldog látni boldogokat«. A fiú kegyelete nagyobb benne, mint az uralkodó felsőség érzete. Károly, cseh király, pöffeszkedése legföllebb bosszantja, »de hogy édes anyját említeni merte, attól keserüvé facsarodott lelke«. Csak akkor mer szakítani, mikor Őrsét kell választani jegyeséül anyjának ellenére is. Ép olyan vakmerő, akár csak Toldi; gondatlanságával életét veszélyezteti s minduntalan szerencsétlenségbe keveredvén, a győzhetetlen hős dicsfényét hamarosan elveszíti. Nincs nemes érzelmek híjával sem; önzetlenségét szépen gyakorolja Colla Rienzivel szemben; fáj, hogy Toldi és Piroska boldogsága nem az ő számítása szerint ütött ki. Le tud ereszkedni a pórig, de azért ott is király. Életét veszélyezteti katonáiért »Ha veszélybe küldte, megmenti az embert, vagy maga is ott vész, hogy hír se találja«. Vallásos, mint családja, de ha egyszer az embert sértik meg benne, a vallás nem vigasztalja, a fiatal vér kevélyen eldobja az ősz gondot, hogy a szerencsét, a bátorságot hajhássza. A bosszú gondolata úgy kifogatja emberies gondolkodásából, hogy Toldi összes érdemei elmosódnak szemében, csak a méltatlanságot látja, melynek kiengesztelésére alig képes mértéket szabni. Hogy mégis kegyelemre hajlik a szíve, saját hibáinak tudata kényszeríti erre: »a bocsánat itt az önismeret édes gyümölcse«. ¹

¹ Riedl. i. m. .

Az évek terhe alatt eltűnnek a vitézség álmai, a merész gondolatok szövőjéből az idők tanusága fölött bölcselkedő férfiúi lesz. A ki maga is forgatott hajdan vitézi fegyvert, csak szemtanúja mások vitézségének. Csak egy maradt meg a régi vonásokból: a Toldival való barátságának emléke. Lajos a magába szálló agg képe, a ki hihetetlenül megöregedett Toldi mellett, vérének tüzét majdnem elvesztette, míg Toldija hóval borított tűzhányó. Inkább a bölcs aggastyánnak képe, mint Lajosnak az idők terhe alatt megváltoztatott mása. Szigorúan elbírálja multját, hevesességét gyengéségnak állítja. Büszkesége annyira megtört, hogy keresi a bocsánatkérés alkalmát s a jó öregek érzékenységgel fél találni agg barátjával, mert »nem bízik magához (fől is azért meggyen), hogy a négy szem közül kettő száraz legyen«. Mikor apródjai legyilkolásán felháborodva, kegyetlen halálítéletet mond Toldira, akkor ismerünk a régi Lajosra, mert ez az elhamarkodott ítélete valószínű vonása. Az odaadó szeretet méltó utóhangja az a néhány szó, mikor Toldijától búcsúzik: »Egy szót, mondj, ne többet; akár mit — nevemet — Ki tudja egymásra hol s mikor találunk? Búcsúszó nélkül csak nem lehet elválnunk«.

Aranynak költői eljárását vizsgálva, azt a közvetlen odaadását látjuk hősei irányában, a melyet kivüle másnál alig találunk. Maga is pártot foglal el a költeményben s megalkotja a Toldi Györgyök, Tar Lőrinczek képeit sok közvetlenséggel, de egyúttal sok egyoldalúsággal is. Hősének közép útát alig enged. Toldi Miklós, Nagy Lajos a testi és lelki derékség mintaképei, a kik elbotlanak útjukon, hogy annál magasabbra emelkedjenek, míg a Tar Lőrinczek és Toldi Györgyök megbotlanak, mert semmi jó sincs bennök s újból megbotlanak, hogy mélyebbre sülyedjenek.

Midőn Toldi Györgyöt rajzolta, a jámbor Ilosvai nyújtotta rideg bátyát, a könnyörtelen, népmesei idősebb testvér váltotta föl. Erre szüksége volt a költőnek, hogy az összeütközés élességét mennél igazoltabbá képes legyen tenni. Azért György annyira ellentéte Miklósnak, hogy szívében a jónak parányi hely sem jút a sok gonoszság miatt. Ha Miklós az anyját szereti, György hidegen fordul el ölelő karjaitól, amaz elfeledi lelkének összes fájdalmát a testvéri szeretet hatalma alatt, emez fanyalognak kérde a kisebbiket, s a betoppantót eltaszítja magától. Az ellentét termé-

szetesen Miklós javára üt ki. Hátha még megtudjuk, hogy állja útját öcscse felemelkedésének, mennyire örül gyilkosságának, hogy akarja a kegyelem útját bevágni, az utolsó szikra jóindulatunkat is elveszítette György úr. Rossz akarata mellett még ügyetlen is, hisz a legfőbb igazságszolgáltatónak panaszolja el öcscse gyilkosságát, a kinek szemet hunynia nem szabad a jogsértésre. Ha pedig gyávaságot is kell hallanunk róla, akkor már semmi sincs benne szánalmat keltő. Mert önzését ügyetlensége lerontja, vakmerő huzásait gyávasága eltörli. Holott a cselszövők gonoszságát páratlan ravaszságuk, határtalan vakmerőségük, az emberi számítást túlhaladó éles eszköz jellemzi. Ha azt nem tudnók, hogy a királyi udvarban nevelkedett, azt kérdezhetnők, hogy lehet olyan jámbor, becsületes anyának ilyen két homlokegyenest ellenkező természetű fia. Hogy tudta megengedni a jó anya, hogy annyira veszedelembé sülyedjen egyik fia, míg a másikért a halál torkába is elmenne? Sok gonoszságának méltó büntetése, a királyi kegy elvonása, majd szerencsétlen halála. Mintha csak kárpótolni óhajtáná ezt a szencsétlen alakot, túlzott jellemének vonásait szelidítve abban a dévaj teremtésbe viszi át, a ki annyi páratlanul kedves jelenettel ellensúlyozza Toldi Szerelmének bús hangulatát.

Határozottabb pártállást foglal el költőnk Tar Lőrincz jellemzésében. A kérdésnek miértje majdnem érthetlenné válik ebben a részben. Ha Toldi György kegyetlen természetét összehasonlítjuk a sokat szenvedő Miklóséval, az ellentétek segítségével kiemelt Miklósért megértjük Györgynek egyoldalú festését. Határozatlanabbúl állunk Tarnál. Hogy a sokoldalúan kiemelkedő Toldi mellett a jellemszegény Tar nyeri el Piroska kezét, Miklóst eléggé bünteti a költő. Hanem a leány semmikép sem érdemli meg a bűnhődésnek ezt a nemét. Az eljegyzéstől az esküvőig már eleget szenved Piroska abban a nemesen vívott harcban, csekély bűne már eddig is megérdemelné a kiengesztelődést, nem — most oda dobja a költő annak a gyűlölt alaknak az oldalára, hozzá bilincseli a házasság törvényeivel, s hogy még keserűbbé tegye életét, küzdelmes útjának nincs társa, a nagyon is anyagiasan gondolkozó férje csak növeli kínjait. Ha ezt a gyötrelmes életet összehasonlítjuk Tarnak silány vonásaival, azt a mentséget fogadhatjuk el, hogy Piroskának felemelésére szolgálhat Tarnak alacsonyága.

Hősének semmikép sem kedvez a költő. A szeplős, veres arcú Tar meghuzódik Toldinak árnyékában. A pulyának ravasz-sága szerint él a helyzettel, mert így nem merik kigunyolni ügyetlenségeért. Törekedik is kinyerni Toldinak tetszését, mert mellőle csaholhat bátran, »mint kis eb, ha érzi, hogy ő nem gazdátlan«. Az ő részéről nem is olyan valami nagy áldozattal jár, hogy átadja Toldinak színeit, majd meg bele egyezik a csalásba. Nem is lehet elképzelnünk, hogy tudná ez az önállótlan ember visszautasítani pártfogójának parancsoló kérését. Ha pedig már egyszer elfogadta, könnyen folytatja tovább, »sisak ellenzójét felüti orczátlan, egy lassú morgásnak odanézve bátran«. Sokkal alacsonyabb, mintsem fel tudná fogni tettének következményét; arra, hogy szív is legyen szóban, nem is gondolhat, ez már következetlenség volna az ő jellemében. A sokáig alárendeltségben élő emberek függetlenség vágyával bárminő úton-módon kap a szabadságért. Hogy is utasíthatná hát vissza, ha olyan egy kéz vívta ki, mint Toldié? Ő ugyan »gilicze bugástól, szerelemtől ráér, nem is azért él-hal inkább vagyonáér«. Ettől a férjtől nem is várható, hogy szerelemféléssel ízetlenkedjék; mily könnyen túteszi magát megaláztatásán is, úgy jár-kél Piroska előtt, mintha semmi sem történt volna. Megtorlásra ugyan nem gondol, hanem a biztonságra, a miért a szenvedő ártatlanság ruhájában csúszik királyához oltalomért. Következetesen megmarad alacsonysága mellett. A párbajt visszautasítja. Maga részéről elengedi a megszegyenítést, mert becsület nélkül is meg lehet élni s ebben a tudatban »Lovagi nevének nem törí úgy veszte, A hogy a biztonság örömét érezte: Toldi bosszújától sok ideig nem tart; Jő hát le vidáman, még dúdol is egy dalt«. Még azt sem engedi meg a költő, hogy halála hősies legyen. Kiugrik a csónakból, majd vív tüzzel, de nem becsületéért, hanem nyomorúlt életéért.

Valóban százalmas alakja a költeménynek, melyet a költői szeszély kapott elő, hogy odadobja a sors örlő kerekének. Névtelen alak, a ki magától semmi bajt sem okozott volna, szerencsétlenségének oka mások figyelmében rejlik, a kik felszínre hozzák az ismeretlenség mélységéből s mikor már útjokban áll, könnyörtelenül agyonzúzzák. Mondhatnánk, hogy alacsonysága megérdemelte bűnhődését — igen, de akarata ellen vitték a küzdelembe s mikor

veszély fenyegeti, csak olyan eszközökhöz nyúlhat, a melyek tőle tellenek ki. Helyében óhajtottunk volna tetterős férfiút látni, a ki elhibázza életének egyik pillanatát, ezért megérdemelné Toldi büntető kezének sulyát s ennek az életnek kioltása méltán magával hozná Toldinak vezeklő útját is.

A nőalakok között száználmas sorsánál fogva részvétünket legjobban leköti Piroska. Sok szép vonással árasztotta el a költő, szeretettel rajzolta meg alakját, hozzá fűzte az apai szív boldog büszkeségét, majd meg kínos fájdalmát. A milyen kiengesztelő, megnyugtató volt a Daliás Idők története, épen olyan szép és boldog annak a Piroskája. Mégis annál a játszi kedvű leánynál érdekesebb a komoly Piroska. Annak az életre ébredése boldogság, emennek a lemondás iskolája kezdődik meg szíve első dobbanásával. Mint a repkény hajlik a kemény tölgyre, úgy fonódik az ő szerelmes alakja Toldija körül. Ez a Piroska pedig magányosan áll a megpróbáltatásban, küzd maga ellen, áldozata saját büszkeségének, neme félnkségének, a gyermeki szeretetnek. Tud akarni s épen ez emeli ki a trilogia valamennyi nő alakja közül.

A magyar nőnek épen olyan mintaképe, mint Toldi a férfié. Annak a szilaj önzése Piroska daczosságával rokonézés. Meglátta Toldit s beleszeretett. Ez a szerelem uralkodik rajta, hisz »pillanatra látta, évekig feledte, de a sok felejtést mind hiába tette«. A nőnek önzésével akarja, hogy Toldi vívjon érette, pedig még Toldi nem is ismeri Rozgonyi leányát. A falusi leánykában az ünnepelt szépségek uralomvágya nyer teret s boldogtalanságának útját ez kezdi meg. A nők iránt közönyös Toldinak a híre már hozzá is eljutott, honnan szabad hát feltételeznie, hogy vív érte Toldi, hogy ő kivétel lesz! Talán szépségének tudata, ez nem illik Rozgonyi szerény leányához. Az igaz, hogy a viadal folyamán Toldi is belé szeret Piroskába, de még ezt eddig nem adhatta neki tudtára. Tehát Piroska csak reményében csalatkozhatott. S mikor már első csalódása megtörtént, akkor szereti meg Miklós. A megsértett női büszkeség ép annyira parancsolja neki, hogy a kibékülés útját elvágja, mint a hogy a lány szemérme nem engedheti szíve titkának fölfedezését. Lelkében a szerelem jutott túlsulyra, innen magyarázható ki akaratának túlzása, önzéséből kifejlődött büszkesége s ennek a megsértése idézi elő tragikumát.

Mindamellett nő marad, mély érzelme folytonos kínjainak lesz forrása. Szenvedése nagyobb, mint Toldié, mert szerelme is régibb, azonkívül megsértett büszkesége is táplálja s mardossa lelkiismerete, miért is tudott az eljegyzésbe bele egyezni. Ha túlságosan szigorú vonásokat nyert a kettőjük sorsán ítélő Piroska, annál kiengesztelőbb annak a szegény leánynak a képe, a ki visszariad sorsától, majd meg bele egyezik a változhatatlanba. Makacsságát megmagyarázza anyjának korai halála, a miért a leány korán az önitételre volt hivatva, így ingadozik jobbra-balra. Elmegy az udvarba, hogy Toldinak látása enyhítse kínjait, viszont ő is Toldi előtt sorvadva, gyötörje őt. Kínzó harczát növeli a gyermeki költelesség tudata; ősz apját szereti, a ki még csak az imént éledt újra nevének remélhető felvirágzásán, ezért nem megy el a zárdába: »Azt az öreg embert nem viszem én sírba! Nem élne az régen: a remény táplálja, hogy lesz örököse, támad unokája. Most a kegyelemszó felfújta reményét, Hogy vissza örökli háza letűnt fényét: Oh, e buborékkal élte is elpattan...! Szívem' rántsa ki bár e kéz: *odaadtam*«. Habár a szerelem kizárólagosan uralkodik valóján, még sem engedi át néki magát, életrevalósága a körülményekkel alkudozóba hozza, hátha megjön Toldi bűnbánólag? Ismét a boszú sarkalja, mikor Benczének jó akarata teljesen tönkre teszi urának boldogságát s Piroska Tarnak nyújtja a kezét. Öngyilkosságra nem gondol, sokkal egészségesebb okoskodással egyezkedik ki a helyzettel. Kínozza Toldit is az a tudat, hogy ő másnak a felesége! Az udvar képmutatásából már eltanúlt annyit, hogy a boldogot játsza a világ szemében. Meg hát »büszkébb vala, mintsem türne olyan dolgot, Hogy a világ előtt ne legyen ő boldog«. S a mint találón megjegyzik többen is, Piroska végig élné nyugodtan ezt az életet, bele törődnek sorsába, egyike lenne azoknak a szomorú alakoknak, kik édes ölü bűnököt a keblökbe zárva, a társadalom ítéletétől tartva, titkos szenvedői az életnek. Csakhogy a költő nem akarta ilyen köznapi lényenyé tenni Piroskát. Egyfelől elveszítené érdeklődésünket, szánó rokonszenvünket, másfelől pedig Toldi tisztuló útjának nem lenne olyan értéke. Tragikumát teljesen ki kell állnia, egyetlen tévedésének óriási kinjút el kell szenvednie.

Tar meghívja Toldit, Piroska tiltóra emeli vére hagyott

ajakát. »Egész nap az Istent mind csak azon kérte, Hogy Toldi ne jöjjön (hisz' úgy sem ígérte); S egész nap a szívét mind csak azon kapta, Hogy ha felé sem jön, megreped miatta«. Olyan emberiek ezek a sorok, az életnek annyira hű képe ez a félelem és remény hullámozása. Boldogságunk egyik alkotó része a fájdalom. Piroskának egész valóját kell harczba vinnie, hogy a pillanat boldogságáért felszakítsa szívének vérző sebeit, talán a köznapi lelkek szokása szerint megtalálja a kibékülés útját, de meglehet, hogy boldogtalansága nagyobb lesz, mint eddig volt. Eddig egyik sem ismerte a másik mély szerelmét, most kezdenek titkuk mély zárjára rátalálni. Ha Piroska szenved is, boldog a viszontlátásban és számítás nélkül, az örömmek futó villanásában, szántsándék nélkül idézi föl végzetét. Csip is egy kicsit a szava, de nem olyan feltétlenül elítélendő, hogy a gyenge nő dobta a két férfi közé a vizálykodás almáját. Jellemében sem támaszt következetlenséget, hiszen türelme bizonyos fölényt gyakorol férjének önzése fölött s a helyzet is érthetővé teszi ingerlődését. Mint a csókolódzó galambpár enygelése közben csíp egyet-egyét a társán, úgy Piroska is: »Édes uram, miért is tetteti kegyelmed, kiméli a jobbot a bal keze mellett? Tudom én, jól láttam, mire képes jobbja: Hát a viadalkor az utolsó kopja? . . .« Ha visszagondolunk ezekre a sorokra: »De midőn jobb kézzel bajnoka egy perczig Odakap rúd-jához: neki megösmerszik. Bizonyos, bizonyos! — Visszalöke fátylát — Óh a vak szerelem mindeneken átlát«. A lélek szeret visszatérni azokhoz a forduló pontokhoz, a melyeken jobbra vagy balra dől el sorsa. És nem ekkor keltette-e Miklósban a szerelmet, nem ekkor ébredt föl benne a daczosság? Ha Tart ingerli, úgy Toldit bünteti, megmutatja, ismertem titkokat, a mit senki sem tudott s ha megvetettél, én is el tudalak dobni. S ezért dobta el a vizálykodás szavát. De vegyük a véletlen művének s ez esetben sem sérti jellemének következetességét.

A nőnek szerelme a hitvesnek kötelessége hullámoznak lelkében, könyörög uráért, »Toldi kezére omolva, mély fekete szemmel néz rá föl ijedten, kérve, szerelemmel«. Toldinak óriási ereje, Tar gyávasága, amannak védő karja, ennek vérlázító gorombasága, föléledt régi szerelme, hitvesi kötelességének tudata összeviszálják érzelmeit és annak a félnek részére húzódik, a ki erősebb. Ez

olyan természetes, hogy a védtelen, a gyenge azt bámúlja, szeresse, a ki nála erősebb s megvédi. Piroska megtántorodik s ez a valószínű vonása, akaratereje elhagyta, csak kérni tud, kötelességének szózata vészes felhöként vonul át elméjén, a nő lép benne előtérbe. »Becsületét védj meg, oh lovag, egy nőnek«, szól Piroska s ez a kérése nem az erős akaratnak hatalma alatt hagyja el ajakát, csak utolsó hulláma a kötelesség és a természet összecsapásának, mely az utóbbi szavára dőlne el. Toldi megkíméli Piroskát s nemessége még jobban lefegyverzi az asszonyt, ebből ered boldogtalanságának végső kiindulója.

Tudjuk, hogy Benczének nagyzó dicsekedése ura kalandjával birta rá Piroskát a kibékülés útjának elvágására. Eddig azért tűrhette a sorsát, mert az igazság látszata neki kedvezett, most kitesztett tévedése, bizonyos tehát, hogy elvesztette uralmának szilárd támasztó pontját. S ettől a pillanattól fogva Piroskának jellemében átalakulás ment végbe. Azelőtt a tűrő, daczó nő volt, most már csupán a szenvedés maradt meg számára. Azelőtt Toldira zúdíthatta panaszainak árját, most már csak magát okolhatja. Ezzel ébred föl benne az önvizsgálás hatalma alatt a vallásos nő. Érti, hogy szereti Toldit s utálja férjét; tudja, hogy »meg kellene bűnét s nem bírja utálni, Hazudik, hogy ettől meg akarna válni. Már földi reménye ide alatt romban: *S elveszsze hitét* az örök irgalomban . . . ?« A költő Piroskát sem tüntette föl a vallásos rajongás színében; vallásosságának erősebb nyilvánulata összefüggött helyzetének viszáltságával, szükségszerű oltalma volt a szegény leánynak, hogy anyja helyett a bűnösök, szenvedők Anyjának hathatós segítségét kérje szívének viharában. S akkor nem tartottuk következetlenségnek, valamint most sem. Vallásos alaphangulatának bizonyosága hitves esküjéből folyó erősségének mély hite, az élethez való ragaszkodása, kész engedelmessége. Ajakán idegen csók pokoltüze terjed, annak a férfiúnak óriási szerelme folyton kísérti s ha azt a kicsit is bánja, »mi az elmúlté lett: Hát még az egész, nagy írtózatoss élet! . . .« Egész lényét a meghasonlás szelleme veszi hatalmába. Becsületének elvesztéséről képzelődik örökösön; férje gyűlöltté válik előtte, esküje már teher neki. A ki apja iránt érzett kegyeletből megy férjhez, hogy anya legyen, életének szent hivatását megútálja. Óriás szerelmének mindent alá-

rendel, de azért nem sülyed: »Harczát ez a lélek nemesen megküzdte, Lobogót feltűzte, rémeit elűzte, most diadalt ül már szentelt nyugalomban: Jaj, de a szegény test — a csatatér romban!«

Végig kísértük Piroskának harczát. Láttuk, hogy fejlődött egyik oldalon mindent letaposó szerelme, a másik félen pedig a létezők összeségét átfonó gyűlölete. Férjét gyűlöli és Toldit szereti; e körül a kettő körül forgott összes küzdelme s a végén Toldit mégis elátkozza. Vajjon nem ellenkezőt várhatnók-e Piroskától? Hisz jól tudta s egymaga tudta csak, hogy Toldi miért kereste halálra az ő urát, ismernie kellett Toldinak mély szerelmét s annak a nőnek ajka hangoztatta a megsértett büszkeség hevében az örökre elválasztó szót, a kinek női büszkeségét Toldi védte meg a férj gyalázó tette után. Piroska elátkozza magát, elátkozza Toldit. Átkelki küzdelmének természetes következménye. Hogy meg nem szegi hitvese iránt tartozó hűségét, arra a becsületen kívül nagy ok, »hite az örök irgalomban«. Az önmehtagadás nagy munkája épen szerelmének legyőzésében rejlett. Talán már szerető tisztelettel emlékezett meg Toldinak hasonló lemondásáról, mikor egyszerre szíven találja hősének gyilkossága. Tetszhalála után Toldi karjában éled föl a szerelem szavára, a múlt és jelen zavaros képében úgy tűnik föl előtte Toldinak ajánlata, mintha szerelmének birásáért ölte volna meg férjét. A nő vallásos érzületét, hitvesi kegyeletét szentségteleníti meg Toldinak heves szerelme, azért emelkedtetti, hogy »vér van mi közöttünk; a sír fenekén is: Átkozott légy Toldi — és az legyen én is! . . .« Világos, hogy ezek után Piroska nem marad a világban, az engedelmesség adóját már leróttá apja iránt, vallásos érzületének kell felülkerekednie már azért is, mert mindennel meghasonlott s érzékeny lelke magára hárította sorsuk boldogtalanságának okát. A vezeklés lesz életelve, mint Toldinak, csak hogy a míg annak darabos valója ideig-óráig tűri meg a szemlélődés nyújtotta vigaszt s óriás testalkatának, heves vérmérsékletének még a vezeklés alatt is fárasztó munka kell, addig Piroska gyengédebb lelke fogékonyabb a magábaszállásra. A tépelődés már régebben is megszállotta lelkét és most, a hol minden ennek az érzésnek előmozdítója, a zárdában a régi Rozgonyi Piroskából nem maradhat meg semmi. Igazuk van azoknak, a kik Piroska levelét nem tartják eléggé nőiesnek. Csakugyan nem is az

a keszii Piroskához viszonyítva. Hanem a kolostor szüze mászt nem irhatott. Az áhítatban elmerült léleknek küzdenie kellett szerelmének minden nyilvánulása ellen s Piroska is csak a halálos ágyon fedi fel Toldinak ártatlanságát. A levélnek ódonága, kenetteljes hangja a haldokló apácának lelki hangulatához illik. Csak szerető szíve marad ugyanaz, a mint Toldit kimentti s a mások boldogságán örvendő nemes lelkeknek sajátságával készíti el Örszójének útját a király szívéhez.

A mily ügyesen vezette át az életen multjához, ép olyan összhangzóan mutatja be sírját is. A ki nyugalomért küzdött, annak a teljes feledés a legnagyobb nyugalma, életének végét kolostorban éri meg, sírja jeltelenül áll, csak a zárdaszüzek ismerik s egy ember, a kit szíve vonzott oda. Küzdelmeinek legszebb elismerése, hogy szívének szerelme a halál után is oly erős, mint életében. Csak ilyen hű szerelemnek lehet méltó adója Toldinak szent fogadása.

Ismerjük a Daliás Idők Piroskájának gyengéd, mosolygó vonásait. Ezeket örökölte a pajzán Anikó, midőn a költői képzelet más-kép alakította át a mesét. Piroskának boldogságtól ragyogó képe Anikónak fő jellemzője. A szomorúságban mindig Anikó képviseli a megnyugtató clemet. Toldinét ép úgy vígasztalja, a mint Miklós-nak lelki derűjét is meghozza. Ezért üz mindenből tréfát, ám de még sem könnyelmű, mert mély érzésének nem egy tanújelét adja. Tartózkodásában meg van a leány szemérmessége, józan szerelmében apjának ravasz számítása. Általában örökli apjának vonásait, csak hogy szelidített alakban. Ismeri természetének ellenállhatatlanságát s ezt fel is használja, szeretetre méltó erőszakoskodásait, csalfaságait azonban a jobb ügy szolgálata mindenkor kimentti. Vagy kedves tréfáért incselkedik, hogy felvidítsa a szerelmes Toldit, enyhítse elvonja egy pillanatra a megkínzott anyai szív fájaldalmát, vagy pedig csalfaságával kierőszakol olyasmit, a mit komoly kérésével el nem nyerhetett volna. Néha abban a színben tűnik föl, mintha nőiességének valamennyi követelményéről megfeledkeznek, s ép akkor a legönfeláldozóbb, leggyengédebb. A tapasztalatlan leány az együgyű Benczével férfiruhában útnak indul a csatába. Menynyire összeférhetetlen ez a falusi leány természetadta félénkségével. De emlékezzünk csak arra, hogy Anikó Toldi György leánya, annak a nyughatatlansága fokozódik ebben a női teremtésben;

mi lehet a célja ennek a leánynak, hisz még nincs a szíve lekötve — idős anyját menti föl a nagy úttól, de koczkára dobja becsületét — anyjának nyugalmaért szerzi meg, s egy lovagnak elvesztett jó hírnevét állítja vissza. Mint nő indul neki az útnak, búcsújárók közé helyezi el nagyanyja, ügyes furfanggal megszökik a legbárgyúbb ficzkó kíséretében, mert a zarándokok lassú útja nem felel meg az ő komoly sietésének. Lépését mennyire kimentí a sírrablók elfogása; a csatában mennyire megmenti veszélyeztetett női gyengédségét elájulása az első vér láttára. Milyen tiszteletet ébreszt, hogy útjának veszélyeit eredmény kíséri, milyen megnyugtató, hogy a gondtalan gyermekleány, mint szerelmes szűz a leggyengédebb érzelmekkel tér vissza lovagias kalandjaiból.

A milyen bájos ellentétet teremtett meg Anikó alakja a jó anya szívbéli aggodalmaival szemben, épen olyan kedves, szűziesen tiszta helyzetekben gyönyörködtet bennünket a bosnya leány képe a szenvedő Piroska mellett. Mind a kettő a szerelem fulánkját hordozza szívében, amazt már meg is törte, ez kaczerkodik vele. Annak a szégyenlősége meg-megakasztja szívének feltolakodó érzéseit, ez elég bátor arra, hogy kifejezze, az első pillanatra elárúlja titkát. Érzéseinek kinyilvánításában természetesebb, mint a félénk falusi lány; az udvar légkörében nőtt fel s fájó gúnyolódással kaczag fölötte: »Igazad van, bűn itt érzeni a lánynak! Itt csak ez a sok dísz, fagyos és szent pompa, Vagy képmutatónak kell lenni naponta. Nem szólni, de nézni: nem nézni: pirúlni; Gondolatot színnel, hanggal elárúlni: S valamit csak sejtсен a királyné róla! . . . « Jólehet, maga is vergődik szívének sebében, de mégis testvéri szeretettel keres módokat, hogy megszabadítsa barátnéját. Piroska a passzív megtorlás híve, Örzi tudni sem akar róla, gyönyörűség neki a kínokban vergődni, de ha kell, meg is szabadul tőle. Az öngyilkossággal ép úgy kaczerkodik, mint ujjának felbugygyanó vércseppjeivel. Reménytelen szerelme szinte hihetetlenül úzi a kolostorba s azt tarthatjuk, inkább jó barátnéját nem akarja elhagyni utolsó napjaiban. Bátor és büszke egyúttal. Leányos szemérme tiltja, hogy szerelmét elárúlja Lajos előtt, de maga a remény is felgyúlasztja vérét. Azért nem is hihetjük, hogy komolyan óhajtana a fátyolt fölvenni, csak kaczerkodik a lemondással is, mint a hogy a halál szemébe mosolyog. Piroska futni óhajt gyilkos bol-

dogságától, ő szembe megy a biztos visszautasítással, mellőzéssel, a lemondás határán koczkára vet mindent, elébe megy a győző királynak s megnyeri Lajos szívét.

Mindegyik nőalakot a szív kisebb-nagyobb küzdelmeiben rajzolja Arany. A szenvedély felülkerekedik ugyan mindegyikben, de kizárólagos uralmat egészen nem nyer. A léleknek szelídebb érzelmei alkotják a lelkek alaphangulatát, melyet megtör, megsebez a szenvedélynek egy-egy ádázabb vihara, de teljesen tönkretenni soha sem tud. És ennél a rajznál tud a költő huzamosabban időzni, kikeresi a büszke lelkek érzékeny oldalát, melyet a külvilág egyetlen érintése vérig sebez s ezzel az indító okkal tovább fűzi a lélek küzdelmeinek gyakran finomabb árnyalatokba menő rajzát. A szenvedélynek hatalmas lüktetését láttuk Piroska és Örzse jellemében, de egyúttal mindig mérsékelte akár a jövő reménye, akár a hitbe vetett bizalom. A szenvedély korlátlanságát egyetlen egy alaknál mutatja be. Mária egyetlen egyszer lép fel, de itt a szenvedő ártatlanságtól kezdve a kaczagó furiáig átfut az érzelmek összes fokain. Uráért jó könyörögni, halálhírére észbontó fájdalmat színlel s hitvesének holttestén át már új terveket kovácsol. Boszút akar állani kijátszott szerelméért, de a körülmények őt hagyják a vád alatt. A szemrehányó arcz a csábító bakhánsnő képévé alakul át, a ki megtud, meg akar egyezkedni a helyzettel, az új boldogság gátját nem látja a kiontott vérben. Nemcsak szava, hanem tekintete is csábít, csak a hideg értelem képes vele szemben uralkodni, visszautasítani. Lajos szíve megmozdúl, de az ész azt sugja: »Ne feleltsd, hogy férjed tetemiért esdel: Ott fekszik a kertben: Mária temesd el.« Azért jóval nőiesebb vonások alkotják képét, mint Jodovnáét. Csak érzéki szerelme tölti be ennek az egész lényét. S ez a szerelem olyan kizárólagos uralmat nyer felette, hogy képes megfeledkezni gyermeki és testvéri kegyeletéről, nemének gyengédségéről; Mária csak játszik a parázsszal, Jodovnáának a szívét már összeégette, amaz csábító s csak az utolsó pillanatban feledkezik meg magáról, ez pedig kezdettől fogva örvengő.

A találó vonások erősen körvonalazzák Erzsébet fagyos alakját. Egyike azoknak az alakoknak, a kiket a költő soha sem hozott le a néphez, mindig megtartja magas légkörében, a hova felnézni is borzaszt. Benne a szenvedélyek már kialudtak, csak egy él

még : a boszú. Mintha csak a természet rendjét akarná megmástitani, elnyomja az öröm szavát, örül, ha a fiatal leány fátyolt ölt, hogy az is vezekeljen Erzsébet multjáért. Liliomfehér csonka keze hidegséget kelt Piroskában, még árva, anyátlan létére sem mondaná el néki szívének baját. Ridegségét semmi sem jellemzi jobban, mint Örzse odavetett szava : »Nem hiszem, élteben fiatal lett volna«. Multjának bűne egyre kísérti »Ősz férfi vonaglik ágykárpitja megett, S haldokolva hörgi : gyermekért, gyermeket«. Mindennap érzi lelkiismeretének szavát, de azért a boszúvágy sem hagyja el. Vére arczába szökik a sértésen : »Az én fiam, e szót, Károly fia türi?«, az indulat rohamában soká jár-ke, elharapott szók jönnek ajakáról, de az imaórában : »imádkozva borúl egy fülkébe s egyszerre buzgóvá esik alá képe«. Szíve nemcsak az öröm, hanem a fájdalom iránt is egyaránt fásúlt, mert önzése mindig magát tolja az előtérbe. Ha ő elvesztette a fiát, veszítse Toldiné is »Anya-sors, hogy szüljön fiat és gyászoljon — (Igy végzi s tompább lesz hangja, sívárabb) Másénál bizony a te fiad se kárabb«. Inkább a külsőség, a pompa fejezi ki fájaldalmát, mert ha volna még érzelme, azt sem engedné napfényre jönni : »Nem tehetem, hogy szót szóljak a vétkeért. *Ártatlan* is elvész : bűnös ne lakoljon?« Lelkének sívárságát csak a szerető anya tudja átlátni egész borzasztóságában s egyetlen egy szóval elbírálni : »Nincs szíve«.

»Toldi«-nak lelkes bámúlója s annak szépségét a költő lángelméjével átérző Petőfi Aranyinak alkotását a gyermeki szeretet legszebb énekének tartotta és méltán, mert ebben az anyák legjobbját rajzolta a költő, a kiben mindenki a saját édes anyjára ismer. Toldinéban egyesíti a költő az igazi magyar anya, a szorgos háziasszony összes jó tulajdonságait. Nem hiában szeretettel rajzolta képét, hanem a szeretet is Toldinénak alapvonása. Szeretete kétfelé vonja ; majd a lelkét önti György elé s a szeretet ravaszágával védi a két gyermeket a végzetes összeütközéstől. Szeretete önző és önfeláldozó is egyúttal. Ő tartja vissza fiát a világtól, de a legnagyobb fáradságnak teszi ki aggságtól törődött testét, hogy bocsánatot nyerjen fia számára. A mit oda nem adna az egész világért, családi drágaságait egyetlen fiáért az ő jámbor szíve együgyűségében váltsádíjúl oda rakja a királyné lábához. Szeretetében nem túlérzékeny, hanem erélyes. Az élet viha-

raiban ki nem égett szívével nem tudja megérteni, hogy a szerelem mámorát az anyának szeretete nem pótolja, még mindig a gyermekét látja fiában. Biztatja fiát, hogy van még elég leány a világon, minek búsúlna e miatt az egy miatt. Azokra a regevilágban élő magyar nőkre emlékeztet, a kik senkit nem ismerve, romlatlan szívüket a szülők kijelölte férfiúnak ajándékozzák, a kit csak később a házasságban szeretnek meg s a hitves odaadó szerelmével hünen állanak oldala mellett, az elhúnyt férj emlékét pedig a sírig tartó özvegyiséggel tisztelik. Toldiné is rozsmaringot, a gyászos özvegyiség virágát tartja ablakában, hitvesi szerelmét fiai szeretetével váltja fel. Szeretetében megalázkodott a királynő előtt, hanem a megsértett anya fiának nevelésében bízva, sértődve felpattan: »Az én fiam, Miklós, cselekedett olyast? Ismerem a szívét: ő nem tehet aljast, Csepegtettem abba isteni félelmet: Bátran merem a' részt kérni a kegyelmet«. Nemcsak örömét leli a leventék sorába álló fiában, hanem kevélykedik is benne, bosszantja, hogy fiát ennyire rágalmazzák: »Apja se volt olyan — csak irigye költi. Tudná csak, a mit rá hazudozni mernek! Fogj Bencze: a lelkem' tépi az a gyermek«. Világnézete az idők viharában erőt adó vallásos szív szeretetével, egyoldalú okosságával van áthatva. Vallásossága mélyebb, hogy sem a világ könyörtelensége megtudná ingatni Istenbe vetett bizalmát; erős bírálattal »Nincs szíve« távozik a királynétól, hanem a kegyelem elútasítása nem tántorítja meg az igazság keresésében. A falusi asszony jámborságával senkiről sem tételez fel rosszat és nem is hiszi, hogy Anikó és Bencze útazását a gyanú árnyéka is követhetné. Az erkölcsi erő méltóságossá teszi alakját a tivornyázó csapattal szemben: »ki, ki orczátlan had! ez a *fiam* vára: Nem hagyom a házát, javait prédára! . . . Megver az Isten még — verjen is az átok — Hogy az én jó jámbor fiam' elrontjátok«! Az erkölcsös asszony bátor a léhák csapatja előtt, de az anyát megtöri a másik anya szívtelensége. Bizalmában, vallásos áhítatában a fia okozta sebek fájdalmát erélyesen eltudja tűrni, iparkodik rajta változtatni, hanem a mikor a világba kikerül, erőlködése váltja fel erősségét. A milyen jó alattvaló a fia, anyja sem kevesebb tisztelettel szól királyának anyjáról: »Nincs szíve — csak ennyit felel utoljára — De nem mondok rosszat királyom anyjára«.

Alakjának sokoldalú kiszínezése mellett is nem annyira tevékeny, mint rokonszenves alakja a költeménynek. Az eseményeket nem maga mozgatja, hanem közvetve tudja befolyását éreztetni. A benne rajzolt szeretet olyan magas fokon jelenik meg, hogy képlegessé is változtatja az életnek összes valószínűségével rajzolt jellemet. Föllépése mindig föltételezi fia fájdmát, meghasonlását, hogy a megnyugvás vagy a remény balzsamát csepegtesse annak megsebzett szívére. Életében nagy a hatása, halála után nevét, mint az anyai szeretet megtestesülésének emlékkövét, a kegyelet lengi körül.

A két Benczének rajzában a költő nem a mozgékony szerepre hivatott egyéneket örökítette meg, hanem a magyar szolgát önmagában. Apáról és fiúról beszél, tulajdonképen pedig a megegyező jellemvonások mellett a magyar szolgának két fajtát mutatja be. Egyik a becsületességben, a család szolgálatában megöregedett régi cseléd, a másikban több agyafúrtsága, helyenkint feltörő romlottabb szokásaival az átalakított embert példázza. Az öreg Bencze családias életünk naivságának képviselője; alárendeltje a családnak és mégis több abban a szolgánál, mert hűséges szolgálatával annak teljes bizalmát kiérdemelte, innen engedheti meg azt a szívből jövő, jól eső megszólítást kis gazdájához: »Hogy vagy édes szolgám?« Nemcsak hűséges kísérője kis urának, hanem a család vitéz szellemének istápolója. A falusi életben elmaradt Toldiban az ő szavai ébresztenek magasabb vágyokat, bár az ő egyszerű szívének önzésével zokon veszi, hogy Toldi azt a sok derék szolgát, a családtag számba menő két ökröt olyan könnyedén ott tudja hagyni. Tudatában van hűséges szolgálatának, hisz milyen rosszul esik, hogy a viadalra vágatató Toldi rá sem néz hiv szolgájára!

A magyar cselédnek hűségét, gazdája vagyonának megbecsülését a legjobban jellemzi az, hogy saját vagyonát látja a gazda jószágában. Bencze is odakiált fiának: »Ne zavard a *lovam*«. Régies beszédmódja, körülményeskedő leírásai, elbeszélései általános sájátsága a magyar embernek. Szeretetének egyszerű odaadásával nyakába veszi a világot uráért, életének legválságosabb helyzetében kísérője és ezalatt kis ura nagyra nő szemében. Az öreg Bencze már visszahuzódott a vitéz Toldi előtt, egész mondókával kéri pártfogását fia iránt, de régi szolgálatainak tudatával jogot is tart

a viszonzásra. Hisz így szól Toldira: »Lám no, mily embert csináltam belőle«. Az apa hiúsága és a szolga büszkesége még az ő egyszerű szívét is zavarba ejtik. A világért sem mondana rosszat az ő nemzeti urára, hanem ha már meg is kell ütődnie annak szokatlan kicsapongásán, a fián tölti érte haragját: »Jó nemzeti urnak elrontója vagy te? . . . És az ostort kézbe kapva ugyancsak kitölti megsértett apai hiúságának boszúját: »Hogy áll szemed? he? ne elől! ne hátul! Ezt tanultad a te vén, józan apádtól? . . .«

A fiatalabb Benczének hűsége, urához való ragaszkodása nem kevesebb, mint apjáié. Akárcsak apja, ő is büszkeségét találja urában, csak hogy a maga dicséretének is jókora helyet enged beszédében. Együgyűsége mulatságos helyzetekbe sodorja, sőt szertelen nagyzásával végzetes helyzetet teremt Toldinak. Paraszt logikája sokszor a rosszakaratúság színében tünteti föl, csak hogy együgyűsége mindjárt eloszlatja ezt a balvéleményt. Fiatalságával jár az a mohó kincsvágy, a melynek keserves árát húzza az olasz csatatéren. Ez a vonása is nagyon természetesen megfejtethető a helyzetből. A tapasztalatlan suhancz a háborus világban a maga szabadjára kerül s a kinek eddig semmije sem volt a maga rendelkezésére bízva, most az idegenben könyökig vájkálva iparkodik magát kárpótolni. A milyen mulatságos alak a csatatéren, a rögtön ítélő szerepében, épen olyan humoros az öreg Benczének leghenyves rátartóssága a gunyolódókkal szemben. A diadalmenetben még rosszabbul találja helyét, bár örül a rázuduló jóakaratnak. Azután hogy tör ki felsőbbségének érzete jóízű nevetésében, mikor magánál is együgyűbb teremtetést talál a kis vargában! Egyéniségének fővonása a humoros ügyefogyottság, a mi teljesen hiányzik az öreg Benczéből. Annak egyéniségéhez nem fér ennek bizalmaskodó ravaszsága. Mikor a haldokló Toldi mellett áll, őszinte fájdalomában, az egyszerű szavakban ajkaira törő szívjóságában megneemesedik alakja. Szolgálatkészsége, szívének teljesen odaadó részvéte mennyire megnyilatkozik abban a néhány egyszerű szóban: »Mije fáj kelmednek, édes nagy jó uram«? Az egyszerű ember szívjóságára vall, a hogy ajánlja házi orvosságait, bár maga sem hisz már azok sikerében.

Mikor utoljára látjuk a magányos sír pusztá halmán ásója nyelére támaszkodva, az őszi táj múltó kincseinek legdrágábbja, a hűséges magyar cselédnek ez a kihalt mintaképe.

A töről metszett magyar alakoknak sorozata nem lenne teljes, ha hiányoznék belőle az öreg Rozgonyinak vendégszerető képe. A királyát szerető magyar nemesnek igazi példája; csak apai büszkesége, leányának szeretete nagyobb, mint családja megmaradásáért kinosan vergődő önzése. Csak ez fejt meg, hogy nem látja leányának összezúzott szívét reményeinek rózsaszín felhőjében.

Egész csoportot egyesít magában a vendégszerető házi gazda képében, királyáért lángoló szeretetében, önző nemesi büszkeségében, hanem teljes egyed mély fájdmában. Mily határtalan az apának büszkesége, mikor leányáról szól Lajos előtt: »Örömem szépsége, örömem jósága, Ő lelkemnek lelke, szemem szép világa Házam drága kincse, kertem gyöngyvirága, De mégis hiába, hej! mégis hiába!« Csak fájdmának mélysége talál egyszerűségökben is jellemzőbb szavakat, melyekben a szeretet és keserűség egybeolvadnak! »Hisz nem siratom! . . . Kárt se teszek magamban, Gyönyörködöm én csak *kedves halottamban*«. A leány és apa szeretetének nincs vége, a kolostor kertjében domboruló két sirhalom csak határkövet képez, a hol a földi szenvedésektől megszakitott szeretetet az öröklét elválaszthatatlan kapocscsal fűzi össze, a hogy egy megtört apának szíve sugta a bánatos ősz költőnek.

Hány alakot vett fel még a költő Toldi Szerelmének mozgalmas világába! A sok közül csak a lantosról szóljunk néhány sorban, aki hűséges társa Toldinak, majd meg nem érdemlett balsorsáért Anikó kezével megy a bo'dogság útjára. A hazafias érzés teremtette ezt az alakot, hogy az üldözött kobzosban az önkényességnek ádáz következményeit szemléltesse. Nemessége, szívjósága, hazaszeretete, bátorságának nem egy bizonyítéka korántsem méltatlan vonások a Zách család utolsó sarjához, hanem annál kevésbbé hüen rajzolt vándorlantos.

A harczra termett magyar lovagok, királyukért rajongó hazafiak, az idők viharában megöszült tanácsadók, a méltatlankodás érzetét a jobb ügyért mellőző méltányos alakok egész sorozatát látjuk a magyar hadseregben. Ezekkel ellentétben áll a másik csapat élén a ravasz királylyal, fondorkodó tanácsadóival, lestvető olasz fejedelmeivel, a körülmények huzavonáit összebonyolító szolgálattal. Szenteskedő képmutatás, asszonyi ravaszság, fékeit nem ismerő szenvedély, zsoldos pénzvagy, a kalandor kihívott bosz-

szúja, az erkölcsi fertőbe sülyedt lovagnak utoljára felvillanó becsülete egy-egy alakot mutat be Lajos korának tarka világából.

A kellő helyeken kiemeltük azokat a pontokat, melyekben Aranynak epikus alkotása előzőinek eljárását fölülmulta vagy részben átalakította. Az alak eltéréseket jóformán mind megvilágítottuk, most csak az »Előhang«-ra hívjuk fel ezen a helyen a figyelmet, mert ebben tökéletesen magyaros mintát követett Arany. Ilosvainak bevezető s részben befejező sorai után készíti el a néhány szakból álló Előhangot. Homér óta valamennyi époszíró alkalmazott bevezetést, a melyben énekének rövid velejét adta és a föltételt, a segédhívást beleszötte. Ezen az általános formán kívül az alanyi vonatkozásoknak is juttattak némi kis helyet az előhangban. Tehát Arany is látszólag mintaképeit követi. Csakhogy Arany elejtette a föltételt és segédhívást, a megtartott előhangokban pedig egy szóval sem adja tudtúl a mű tartalmát, hanem saját lelkének hangulatát festi vagy nagyon távolról érinti a tárgyat. Így az első rész előhangja Toldi óriás termetéről, szörnyű erejéről beszél, a nélkül, hogy a költemény szerkezetéhez tulajdonkép hozzá tartoznék.

Jóval nagyobb mértékben sajátította el az epikus elbeszélő formát, a melyet helyenkint felcserél a beszélgető alakkal. Az elbeszélést összekapcsolja a leírással és ennek a kettőnek segítségével festi az események színhelyét, a személyek külső alakját. Leírásai általában véve szükségesek, mert összefüggenek a cselekvénnyel, a tárgyakat nem egymásmellettiségökben, hanem fejlődésökben tüntetik föl. A beszélgető formával elbeszélésének régiességét kölcsönöz, hisz a régi mintaéposzok, sőt maga a biblia is nem egyszer így adja elő a multat. Másrészt pedig az elbeszélés közé a beszélgetést vegyítve, változatosabbá, természetesebbé teszi előadását, könnyedén elő tudja adni a cselekvény e'özményeit s a jellemzés teljességének s nagyobb hatás érdekének is jobban megfelel.

Arany, mint epikus a népies hangon, az események naiv, bájos megvilágításán kívül a magyar nép elbeszélő stílusát, nyelvének erejét, szavainak nem is sejtett árnyékló gazdaságát teljes szépségében elleste és a trológiában meglepő változatosságában érvényesítette. Népköltőnek tartja magát s helyesen értelmezi annak

feladatát. »A népköltő feladata — így ír Szilágyihoz¹ — nem az, hogy elvegyüljön a durva nép között, s legyen egyszerűvé velek, hanem az, hogy tanulja meg a legfensőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető alakban adni elő. Ez lebegett előttem, midőn Toldit írtam, s ez úton haladok ezentúl is, ha lehet«. Csakugyan ezen az úton haladott, mert olyan költői nyelv megteremtésére törekedett, a mely közép úton állott a népies és irodalmi nyelv között. Petőfivel együtt a népies diadalra juttatására törekszik, csak hogy a míg amannak heves, lobbanékony természete megelégszik a tiszta népnyelvvél, addig Arany Vörösmarty példáját követve a régi nyelvet feltámasztja, hogy új erőt öntsön a maiba, a jelennek darabosságát lecsiszolja, hogy zamatosan kellemes nyelvet alkosson. Erre az újításra azonban csak a régi és a mai nyelvnek alapos ismerete jogosíthatta. Ennek fényes bizonyosságát is adta, mert a régi nyelv szókötéseinek, finomabb fordulatainak mintáján alkotja az újabbakat, melyeknek hasonlói a népnyelvben mai is teremnek. Szavait majd összevonja, majd megrövidíti, a kifejezések, szókapcsolatok más rendjével azoknak új jelentést kölcsönöz, de mindig a nyelv szellemének megfelelőleg.

Lelkének szemlélődő hajlama az epikus író kiválóan segítette. A tárgyaknak legkisebb tulajdonságait, a percznyi tünemények legjellemzőbb vonásait mind megfigyelte és ennek az érzékítéséhez sohasem hiányoznak megfelelő szavai. A művészi realizmus uralkodó az ő nyelvében, azért a legelvontabb dolgokat is iparkodik kézzel foghatóvá tenni. A festő ecsete és a szobrász vésője egyaránt forog Arany kezében. Ezért olyan világos és érthető, vonzó az ő előadása. Festéseiben, természetleírásaiban, a jellemek, indulatok kidomborításánál mindig érvényesíti nyelvének sokoldalú segédeszközeit. Aprólékos vonásai néha a prózának határára is eljutattják, ha az édes álmat a száj szélén kicsorduló nyállal teszi plasztikussá vagy hogyha a kapanyél erősebb fogására a verejtéket dörzsölteti el Benczének a markán. Realizmusa érvényesül természeti képeiben is: »A föld vére össze fagyott csonttá«. »A széltől az erdőt a láz kilelte«.

Realizmusán alapszik kidomborító művészetének az a maga-

¹ 1847. nagypéntek.

sabb fogása, hogy a külső, látható érzéki tények alapján előnkbe állított testtel a láthatlan lélek rugóit is feltárja. Csakhogy ő a lélek harczát megneemesítve, ritkábban engedi alakjait tomboló dühre fakadni, a mi Homeros hőseinél majdnem mindennapos. A test és lélek kölcsönhatásából kiindulva, az indulatok nyomait keresi a testen s az emelkedő és csillapodó indulatok bármelyik fájának egész fokozatát tudja adni. A lélek tükrét, a szemet veszi elsöben is vizsgálódásának tárgyául, majd az arczba toluló vagy onnan elfutó vért követi, vizsga szemmel lesi a homlok összefutó ránczait, az orrczipa remegő játékát, a kéznek és vállnak ideges megrándulását. Hogyha a test rideg márványszoborként eltagadja a belsejében viharzó érzelmeket, költőnk akkor sem jön zavarba, hanem a megfelelő fizikai érzéssel, néha igen is realis hasonlattal érzékíti a lelki állapotot. Toldiné a torma okozta tekerő nyilaláshoz hasonlót érez, mikor megáradó könnyzáporát hiába parancsolja vissza. Mennyi kifejezést talál a legközönségesebb indulatnak, a haragnak megérezkítésére is. A fia romlottságán búsuló anyának méltó haragja a bosszúságtól megakasztott könnyekben, az arcz futó pírjában jelentkezik, a mit követ az erős taglejtéssel kísért pattogó hang. Sértett anyai büszkeségében a királyné személye visszatartja a harag szóbeli kitörését, azonban hangtalanul megmozdúlnak a szájszélek, összecsukló lábai, összekulcsolt kezei kifejezik belső indulatát. A menyasszonyától megfosztott Lajos keze ökölbe vonódik haragos fájdalmában, »szemeit egy könnycsepp ragyogóvá mosta«, majd a bosszú kíséri hangját: »Várj, kerülj a kezembe«! A sértő szó megrengteti Lajos alakját, sűrű ránczokba szedi homlokát, szemének tüze kigyúlad. Még a jámbor Bencze is »Komoly ránczba szedi szemöldöke táját«. Rozgonyi felcsattanó haragjában »rácsapott öklével a kemény asztalra«, a kelepczéjében megfogott Toldi György a haját tépi, homlokát öklözi; az önvád és a haragtól emésztett Toldi M. arczczal vágja magát a vadbőrre, nagy teste néha megrándul a zokogásban s az önuralkodás kinjában csikorogva marja a vadkan fülét. Mikor a harag átcsap az állatias dűhbe, hajába harap Toldi, Tar [meg meredt szemmel nézi Toldi kezében a nagy kést.

A bánat sóhajtást kelt és meleg könnyet csal a szempillára. Toldiné az asztalon egymásra fekteti két öklét s búbánatos fejt

arra ereszti. A viadal eldöltén töprengő Miklós nagyokat sóhajt, meg-megáll, szemét a földre ereszti, mintha a lába előtt volna el-
 ásva a fegyverekre szükséges pénz.

A fájdalom Piroskának sírását elfulusztja, mint a kiömlő for-
 rásvizet a levegő. Midőn Örzsének szerelmi búját és örömét, leányos
 félénkségét és hajadon szemérmét festi, megfigyeli, hogy ugrik fel,
 kaczag és zokog, a szobából kiszalad, égő arczát kezével eltakarja
 s szóra nem bírható.

A megrémült agg királyban elhül a vér, ábrázatja mordúl,
 kezével a szívére kap s halált kiált Toldi fejére.

Az öröm könnyeket csal a szembe, a vitéz arcza pirosba és
 halaványba játszik, a szép leány szívébe, a mint kedvesére gondol,
 nyilaló öröm hat. »Meghajnallott arczán szép Piroska vére«. Erzsé-
 betnek csak a szeme éle lágyúl meg, sovány ajkának széle kissé
 felfodrosodik az új leány láttán. A zsoldos katonák ravasz öre-
 mükben egymás felé vágnak hunyorított szemmel. Az öröm hirtelen
 hatása alatt mosolyogva, jobbra-balra néz Bencze és ide-oda kapkod
 balkezevel a mente gombján.

A szégyen érzete tűzbe borítja Piroska képét, az álnok György
 úr képe »veresebb lön a főzött ráknál«, Miklósnak még a sisakja
 is lobbót vet az arczán, a mint pirúl az álharcz miatt.

A Toldival való találkozástól féltő Piroska tiltóra emeli vére-
 hagyott ajkát, a gárgyán elsápad, a halál előtt álló Durazzónak
 égre merednek hajszálai, makog, mert »torkán szava görcsbe fullad«,
 még az ítélő magyar uraknál is szűkül a lehelet, a mikor egymás
 halovány arczát nézik.

A szem kimered és ragyog a harczos halála pillanatában,
 Anikó mozdulatlan és a drágaköveknél ragyogóbb szemekkel néz
 Toldinének kincseire. Az álszent és a nagyképű szeme fehérét
 fordítja az égre.

Azonban nemcsak az indulatokat festi a nyelv hatalmával, a
 természet képeinek is megtalálja a találó, közvetlen kifejezéseket.

Megszemélyesíti a természeti tüneményeket, teljes életkört
 tulajdonít nekik. A hajnal felveszi piros köpönyegét, az égboltnak
 felét eltakarja vele, azonban bársony ruhájában sem olyan kényes,
 hogy be ne pillantson a rongyos csárdába, majd széttelint Pesten
 és Budában és a széles Dunában nézegeti magát. Máskor a hajnal,

az égnek gyönyörű tündére nem ül ki az ég küszöbére, meglehet azért, hogy beteg, mert sem reggel, sem este nem pillant ki házából. Helyette sűrű köd borítja el a vidéket; olyan lomha ez a köd, hogy egész nap röstelt föl vagy alá menni. Az estnek beálltát hogy festi: az alkony beálltával a nap elfekszik túl a nádas réten, vörös palástját künn hagyja az égen, de beront az éj, bakacsinba vonja az eget és szépen kiveri a csillagmilliók koporsószegével s oda teszi a fejfára ezüstkoszorúként a sápadt holdat. Hasonlóan megszemélyesíti az emberi érzelmeket: Miklósnak »nyakán ült a bújá, oldalát kikezdte annak sarkantyúja«.

A népdalból is átveszi hasonlatait: »Pusztá a szívem, mint a kopár őszi tarló, A melyről leszedte a kalászt a sarló«.

Hasonlatainak tárgyát különösen az állatvilágból szereti kiválogatni. A sajtó fájdalomával bolyongó Miklós a vadász nyilatól sebzett hímszarvashoz hasonlóan hiába keres ezerjófüvet a sebére. Toldi a leányrabló csehnek utána ered, mint agár a nyúlnek. Piroska lelőtt gerleként vergődik szerelmi sebében. A hadra készülődő Budavár darázsfészekként zúdúl fel. A gögös olasz úgy szúr el Toldi mellett a semmibe, mint a vén asszony, »ki négy szemmel varrogat, czérnát von a tübe... épen mellette jár — csak, a hová kéne, fokába nem talál«. A lelki állapotok rajzolásánál hasonló előszeretettel folyamodik az állatvilágból merített hasonlatokhoz. Toldi járása olyan, mint a komor bikáé, ha busúl nagyot rikkant, menekültében töri a nádat; a szolgálhad, mint a porkapáló fene bika elől, menekszik útjából.

Metaforáiban követi a realist, metonimiáiban is helyet hagy nekik s ezek a helyezethez képest gyakran humorosak, de mindig jellemzők. A jó kedv aranyfüst. A nép eperszem volna Miklós haragjának. A csehek a szekérderékban hasaló boroshordókra »nyujtogatták a nagy Ádám csutkát«.

A hangfestésre, hangutánzásra alig találunk szebb helyet, mint a keszii párviadal előjátékának leírását: »Zeng a zene szer szám: tárogató jajgat, Füttyülő sípokhoz nagy tülök kurjangat. Ropog az apró dob, a tábori böffen, Mint a bölönbilák egy nádasba többen«. Máskor az ellentéteknek rokonhangzású, egyező tövű, más jelentésű szavait rakja egymás mellé hangfestőileg: »Legyen neki (Piroskának) undor, a mi másnak tetsző, A mi élet

másnak, neki életvesztő, Legyen neki átok, a mi másnak áldás, Neki nem jegyváltás, de halálra váltás«.

Jelzői a tárgynak legfontosabb tulajdonságát emelik ki vagy pedig díszítők: nyersharagos bú, hústorony test, kövön ugró vad, fene bika.

A megszólítások, kérdések, elhallgatás, felfüggesztés, költői nagyítás megannyi példáját lépten-nyomon megjeljük a trilogiában.

Gyakran olyan merész szórendet használ, hogy megdöbbeneti az olvasót és szokatlan voltának ellenére még sem sérti a magyaros érzéket, mert régiességénél fogva a nyelvnek szellemében gyökerezik. Ilyen: »*Össze* a két bajnok fele úton *roppan*«, »Mint mikor a sírást *el* a gyermek *hagyja*«.

A komoly gyermeknek kezében az életbölcesség tárháza, a biblia, mindennapos olvasó könyv volt. A zsoltárok parallelismusa, naiv, fokozva ismétlődő nagyítása az ódontság zamatával, a régieskedés természetes hangjával áthatott versszakaiban visszatükröződik. A múltnak hangját innen meríti, a jelen szavát a népből csalja ki.

Népies szólásokkal, fordulatokkal és szavakkal zamatot, üdeséget, közvetlenséget kölcsönöz a trilogia nyelvének. Csak néhány szálát mutassunk be a rétből: »Fel ül Laczkó a béresek nyakára«, »a remegő még a furulyukba is bebúna«, a mérges »fű veszett dühében«, »Isten haragja« a villám. Veszetthordtát, háborgós nyila. Szavaiban a tájszólások érvényesülnek: toportyán, csikasz, igazándi, kotymány, átrusszan stb.

A régies fordulatokat részben említettük már, itt csak a szavakat és néhány eltérő vonzatot hozunk fel. A *ki* vonatkozó névmást tárgyra vonatkoztatva használja, a személyes névmást a birtokos névmás ragozta szó elé csapja, a kötőszókat felbontja vagy újakat tesz a megszokottak helyébe, névutókat össze von. A zászlót liliumvirággal írja tele, a palotát sem festi ki, hanem írja; a vadaskertet nyéknek nevezi. A nyelvészet úgy is elég bőven foglalkozott ezzel a kérdéssel, mi csak néhánynak a bemutatására szorítkozhattunk.

Újított szavai az irodalmi és népnyelv összetételeinek, képzésének mintáját követi: hadba tanúlt nép, bucsú vevő-szó, hágcós katona, ugrándi (igazándi?), al-út (alagut) stb.

Azonban nemcsak nyelvet újított Arany, hanem a nyelv zeneiességének titkait is kihalászta az ismeretlen mélységből.

A Toldit megelőző időben ugyanis magyaros verselésről alig lehet szó. Nyelvünk külföldi öltözetbe bujtatva jelenik meg, a rímre, hangsúlyos verselésre alig adnak valamit. A jelent tehát félretéve Arany visszatér a régi korba s a népköltés szépségeit tanulmányozva Gyöngyösi és Csokonai verselését újítja föl, összekapcsolva a debreczeni iskola leszállított követelményeivel. A magyar verselés ellesett sajátosságai zeneérzékében átforrva Arany trilogiájának egyik szépségét, a tökéletes verselést teremtik meg, melyet elvben és gyakorlatban egyaránt érvényesít. A magyar Sándor-vers páros sorokban rímelő nyolczsoros szakaszával zeng végig a trilogián. Ha a korhűség úgy kívánja, a külsőségekben is ragaszkodik a rajzolt kornak a szokásához, azért Lajos haragjának fölkeltségére szerzett hegedős ének rímtelen sorokban beszéli el a gonoszlelkű asszony kegyetlen gyilkosságát. Mikor szülővárosát¹ krónikás kitéréssel énekli meg, a rímes alexandrinból átcsap az ősi nyolczsorbos harminczkét négysoros, rímtelen szakaszban ezzel él. Szeredai Zách Klára nótáját² ősi hatosban adja elő. A nyolczsoros szakaszt Szent-László legendájában használja, de már Toldinak az özvegy asszonynyal való kalandját hét tagú, hét négysoros szakaszban meséli el a kis apród.³ Ütemeinek elrendezését nagyban befolyásolja a helyzeteknek milyensége, mert a nyugodtabb menetű elbeszélésre párosan bomlik fel a sornak első fele, míg az indulatnak kifejezésére kettős és négyes kapcsolatot alkalmaz, és az utána következő nyugodtabb hangot az egyenlően felosztott sossal jelzi. Metszeteiben ritkán hágja át a határokat, az összetett szónak első tagját külön választja a következőtől, míg egyszerű szót olyan ritkán vág ketté, hogy szabálytalanságai könnyen megszámlálhatók.

Aranynak a verselése azonban nemcsak a régi magyar epikusok alexandrinjaival szemben mutat haladást, hanem magában a trilogiában is. Verselésének fejlődése és változása korántsem történetes, hanem összefügg a költőnek verstani elveivel.

Mindjárt a »Toldi« eleje kissé pattogó, kemény menetű, a mit Arany maga is észrevett, mert az első éneken túl már feladta

¹ T. Sz. VI. É.

² T. Sz. XII. É.

³ T. E. V. É.

azt a hitét, hogy a magyar alexandrinnak uralkodó lába a trochaeus. Később ugyanis kevésbé érezhető a trocheusi lejtése, a sorok majdnem önként hangsúlyos ütemekre szakadnak. Pl.:

A bika | azonban || mint a zúgó | szélvész
 Nem nézte az | útnak || sem hosszát sem | szélét
 Annak tartott | a kit || elül-utól | talált,
 Futá minden | ember || a bizonyos | halált.

Valóban — mondja Lehr¹ — mindent egybevéve kimondhatjuk, hogy a Toldi alexandrinjai még nem mintaszerűek s koránsem mérkőzhetnek azokkal, melyeket Arany későbbi műveiben találunk.

Toldi Estéjének a sorai kellemesebb folyamatúak, zengzeteesebbek. A költőnek véleménye is más irányba terelődött a nemzeti verselés alapelemét tekintve. Az időmértékkel teljesen szakít, a hangulyra fekteti sorainak dallamosságát és így sokkal magyarsabbak is Toldi Estéjének sorai, mint Toldi trochaicus jellemű alexandrinjai.

Mikor a Toldi Szerelmét megírta, verselésében már művésziesen járt el. Fogarasynek az állítását elfogadva az időmértéket újra behozza verseibe. Nevezetesen a magyar dal eredeti jellegét az időmérték — ◡ ◡ — ilyennemű változásában találja. Ez a korijambus láb pedig alkothat tisztán négytagú ütemet a sormetszeten innen és túl is, vagy pedig csak egyik részében. Ebben az utóbbi esetben egy lábbal csonkult hexametereknek vehetők az alexandrin sorok. Más esetben pedig akár az anapaestus, akár a daktilus lábak is bejöhhetnek a sorba, természetesen az első lábat felütésnek vesszük úgy a sor elején, mint a sormetszet után, melyet aztán a daktilus követ s egy sulytalan láb zár be.

Toldi Szerelme előtt megírta Buda Halálában bőséges gyakorlat nyílt Aranynek ezt a versmenetet megvizsgálni s T. Sz. ben már művésziesebben végig kísérni. Ha már most tekintetbe vesszük, hogy a trocheusok lejtése kimértséget idéz elő, a korijambusok és daktilusok tulságos hangzatosságot, rövidséget szülnek, arra az eredményre jutunk, hogy Arany verselése akkor volt

¹ Toldi magyarázat VIII. bővített kiadás.

az epikus természetnek leginkább megfelelő, mikor kevesebb figyelemmel kísérte a szótagok időmennyiségét, mert az epikának folyamatos, nyugodt előadása is ezt kívánja. Csakhogy Arany épen abban volt a mester, hogy a tartalom természetéhez képest változtatott a verselésen is, tehát a hol eleven leírást, hangfestő, lírai részeket szőtt közbe, amazoknak használata a költő művészi érzékről tett csak tanubizonyságot.

Minél több oldalról vesszük vizsgálóba Aranyt a maga nemében páratlan alkotását, annál jobban elénk tárul az epikus költemények nagy újtójának eredetisége. Az Elveszett Alkotmányt, költői munkásságának elejét, míg hagyományos alakban teremtette meg, nyelvezte olyan volt, hogy Vörösmarty irodalmunk vas-korába helyezi és ime már országos sikert arat a megújított nyelven megzengett népies éposszal. Költői ereje vele született, sokáig öntudatlanul lappangott benne, végre a maga teljes szépségében az ismeretlenség mélységéből új szigetként fölmerült. A külföldi irodalom jelesebb termékeit tanulmányozta, azoknak hatása alatt a benne rejtőző igazi költői fogás tökéletesen és tudatosan kifejlődött, mégis eredeti maradt. Egyik balladáját remek skót utánzatnak tartották, ekkor nyilatkozott költői eljárásáról Pákhoz intézett levelében: »semmi studium belőle ki nem rí, épen oly kevéssé, mint Toldiból a Frithiof rege, vagy a Nibelungen, vagy (ne vess nem bánom) . . . Homér! Ha az »Atridák ragyogó dagályát mosolyogva nyögném a tarka pórázon«, akkor tudós költőnek kiáltanátok, ha írnék a »hajnali kellemű fényről«, mely »hinti mosolyogva sugarát, s melyre az ifjú remény rakja le fellegi várát«, nem lenne panasz »lelki szegénységem« ellen; de minthogy értem a bakancsosok indulóját: »a mit loptál jól eldugd«, bezzeg kell hallanom ezt és amazt. A mi pedig a tudósságot illeti a költészetben: mindig többre becsülök itt (ismétlem a poezishen) egy tudatlan költőt, mint egy költőietlen tudóst!!«¹ Mondhatjuk, hogy jól elrejtette a mit tanult, mert tanulmányai eszmélkedését érzéssé növelték, a miről sejtelmes tudat élt csak lelkében, az a világirodalom nagy mintáinak hatása alatt elő mert törni önálló alkotásokban. A multba nyúl vissza akárcsak Scott, az ódonság bájos

¹ 1853 febr. 6. A. levele Pákhoz.

hangjában vetekedik Tennysonnal, a plasztikai előadást elleste Homerostól, képeinek hasonlósága, jeleneteinek párhuzamossága összevethető Ariostóval, Danteval, mindezekben az általános vonásokon azonban áttör a magyar költőnek eredetisége. Hogyha kifejezéseiben hasonlít Homeroshoz, ám legyen, mégis eredeti, mert az is a népnek érzését adta vissza s ez sem járt el másképp. Annak munkáiból a letűnt világ embereit varázsoljuk életre, ebből nemzetünk elrejtett kincseire leszünk figyelmesek, hogy addig aknázzuk ezt a drága bányát, a míg az idők folyamán át nem alakul. A »tudatlan költő« érezte ezt legjobban. Költői érzése képesítette arra, hogy a képzelet gazdagságával, a jellemzés igazságával, világának eleven festésével, előadásának tiszta tárgyiasságával művészt alkosson.¹ Hanem a valódi nagyságot mégis magyarosságával érte el, ezt pedig nem adták meg költői tanulmányai, mert ez az érzés születésétől fogva szíve mélyében gyökeredzett. Csak ebből az alapérezésből indulva teremthetett époszt, mert érezte, hogy az emberi erő csodás hatalmát, eszméinek győzelmét s a képzelem emberfölötti határát a költészetben érvényesíteni s megzengeni szent kötelesség. Tiszta magyarsága adhatta meg azt a csodás erőt, hogy a nemzeti eszméből birt ihletet meríteni, hogy olyan sovány anyag nyomán a nemzeti erőt, nagyságot, jellemet, érzést olyan hűen és dicsően képes volt megénekelni. Igaz, hogy saját életét is festi, lelkének fájó érzékenységét, szívének mély keserűségét, a férfi- és öregkor gazdag érzésvilágát, mégis ezek az érzelmek a hazafi ajakán törnek elő. Hisz együtt siratja el elvesztett hazáját, kedves gyermekét, lelkének jobb felét. Mikor hazája romba dől, lelkének ifjúságát is eltemeti. Az élet csapásai megviselték a férfiút, de a nemzet balsorsa a költőtől is elrabolja az érzés ifjú frissességét, a felfogás tiszta derűjét, nincs helye az enyelgő tréfának a remények temetőjében. A fájdalomnak nemes hangja ép úgy rávall a nemzeti költőre, mint a hogy a magyar jellemeknek szeretettel rajzolt sorozata.

A trilogia sok szépségének ez a legdrágább szépsége. Úgy fogtuk föl a trilogiát, mint a nemzeti érzés hatalmas alkotását, úttörő, vezérlő, korszakokat alkotó szerepében kísértük irodalmunk

¹ Beöthy Zs.: Arany nemzeti érzése epikájában. Pesti Napló 1893 máj. 14.

harczainak útvesztőjében. Bucsút is úgy veszünk tőle. A költő és alkotása egybefonódik, bennök a magyar szellemnek legegységesebb s legtökéletesebb kifejezését bámuljuk.¹ A trilogia Aranynak páratlan alkotása, irodalmunknak dísz, nyelvünk kincsestára, szellemünk leghűbb előharczosa, a magyar muzsának legtermészetesebb, legfinomabb kifejezője.

¹ Alexander Bernát : Arany János. Budapesti H. 1893.

